

Արտաշես Քալանթարյան

ՄՈՒՍԱ ԼԵՌԱՆ ԶՈՐԱՎԱՐԸ

Տարիներ առաջ, Երևանում, մայիամեկյան շքերթին հազար-հազար մարդկանց հետ մի ծերունի էլ կար: Իրար շտապեցնող, հրող, աղմկող խանդավառ մարդկային հեղեղի մեջ այդ մարդը նման էր անողորկ ու մամռակալ մի լեռնակտորի, որ կանգնած էր հաստատուն, հողին հենված, մի քիչ բարձր բոլորից ու բոլորից էլ մի քիչ թախծոտ: Զորավարի պես գլուխը բարձր պահած, կկոցած, գնահատող աչքերով նայում էր մարդկանց, ու թվում էր, թե հիմա ուր որ է կմեկնի ձեռքը և կողջունի շարքերին, ու թվում էր, թե հենց ինքը - այդ լեռնցի ծերունին է շքերթն ընդունում:

Երկնքում, օդը սուլոցով ճեղքելով եկան, ինքնաթիռներ անցան: Ծերունին բարձրացրեց գլուխը, ձեռքի ափով ճակատն ստվերած նայեց վեր, շարժվեց անհանգստացած, ժպտաց խիստ աչքերով ու ինչ-որ խոսքեր ասաց թավ, երկար բեղերի մեջ: Որդին՝ Վարդգեսը, ականջ դրեց մինչև ինքնաթիռների մի ցանց էլ անցավ ու լսեց, որ հայրը մրմնջում է.

- Եկո՛ւր, ձայնդ սիրեմ, ա՛խ, ձայնդ սիրեմ:

Զինվորական շքերթն սկսվեց: Հպարտ, վստահ քայլերով, եկան ու անցան Երևանի կայագործի մարտիկները, սպաները՝ արևի տակ փայլող սրերով, զինվորները՝ նորագույն ավտոմատները ամուր սեղմած, և ապա ավտոմեքենաներն ու զրահամեքենաները, տանկերն ու հրանոթները, ամենագնացներն ու կատյուղաները: Եվ այդ ամենը՝ ծնծղաների ցնծագին աղաղակների, ողջույնի հուժկու «ուռա»-ների ներքո: Սակայն ծերունին այդ ցնծագին աղաղակները չէր լսում, դրանց կարիքը չուներ: Տեղում տրորվելով, ոտքերի ծայրին բարձրացած, ագահ աչքերով անցնող գորքերին էր նայում՝ աշխատելով բաց չթողնել ոչինչ: Եվ նրա հոգում էին աղաղակում ծնծղաները, նրա հոգում էր հնչում «ուռա՛ն», նրա հոգում էր համաչափ, հաղթական օրորվում երաժշտապետի ծոպավոր կարմիր դրոշակը:

Տենդոտ, դողացող ձեռքով բռնեց մյուս որդու ուսը, բացականչեց ականջին.

- Հակո՛բ, օղում, աս բոլորը մե՛րն է:

- Մերն են, բա ի՞նչ են,- ծիծաղեց որդին:

- Բոլո՞րը:

- Հա՛, իհա՛րկե,- ասաց Հակոբը,- Երևանի գորքն է:

- Վա՛խ, պատկերդ սիրեմ, պատկերդ սիրեմ:

Նա այլևս չէր մրմնջում: Զենքերի տեսքից արբած, օրորվելով մոտենում էր շքերթից դուրս եկած ու հրապարակում զբոսնող սպաներին, գրկում, համբուրում էր նրանց, համբուրում էր կրծքներին շողացող նրանց շքանշանները, շոյում էր գենքերը, ժպտում էր թաց աչքերով: Սպաները ներողամիտ ժպտում էին, խփում նրա ուսին. «Շատ ես խմել,- ասում էին,- հայրիկ»,

բարեհոգաբար ծիծաղում էին: Ու հանկարծ լրջացան միանգամից, երբ ծերունին էլ լրջացավ ու նայելով նրանց մշուշված աչքերով, հառաչելով ասաց.

- Իսկ ես մի փամփուշտի համար Հալեպ կհասնեի:

Լռեցին, զգացին անմիջապես, որ իրենց առջև սովորական մեկը չէ կանգնած, այլ զինվոր, նախկին, ինչ-որ մի ժամանակ զինվոր, զենքի եղբայր: Բայց չգիտեին նրանք, և որտեղի՞ց կարող էին իմանալ, որ անողորկ, քիչ մամռապատ ծերունին սովորական զինվոր չի եղել միայն, այլ մի մարդ, որի անունը լսելիս սուսկում էին թշնամիները, մի մարդ, որի մասին հայ մամիկները երգեր էին հյուսում ճախարակների մոտ, կամացուկ երգում օրորոցների կողքին ու խնդրում աստծուն, որ իրենց երեխաներն էլ նմանվեն նրան, նրա պես պատվով լինեն ու բարի, խիզախ լինեն ու հեռատես: Չգիտեին նրանք և որտեղի՞ց կարող էին իմանալ, որ ուրախությունից արբած այդ ծերունին Սուետիայի հայ բնակչության փրկարարներից մեկն է: Ֆրանց Վերֆելի հոշակավոր վեպի գլխավոր հերոս Բագրատ Գաբրիելյանի նախատիպը, Մուսա լեռան լեզենդար պաշտպանների հրամանատար Եսայի Յաղուբյանը:

*

* *

Միրիայում, պատմական Անտիոք քաղաքից ոչ շատ հեռու գտնվող Մուսա (Մովսեսի) լեռան լանջին, հայկական հին Յոդանօլոսք գյուղում, արհեստավոր գյուղացու ընտանիքում 1877 թվականին ծնվեց մի մանուկ ևս: Հարևանները աչքալուսանքի գնացին տուն, խավիժ եփեցին ու իրենց այգիներից խնձոր ու նարինջ տարան ծննդկանին, կապույտ հուլունք կապեցին թուխ սղայի կրծքին, որպեսզի չար աչք չդիպչի նրան, երգեցին հին-հին երգեր, խառնելով հեթանոսական ու քրիստոնեական ու մաղթեցին, որ նա երկար կյանք ունենա, բարի քրիստոնյա լինի, պինդ մեջք ունենա ու ճարպիկ ձեռքեր, որպեսզի իր պապերի պես կարողանա մշակել պստիկ հողակտորը և փայտից ու ոսկորից սանրեր պատրաստել իր պապերի նման:

Եվ անունը Եսայի դրին:

Ու մեծացավ Եսային: Հուսախաբ չարեց ծնողներին ու հարևաններին, սովորեց մշակել հողը ու հասկանալ ծառերի լեզուն, սովորեց սանրեր պատրաստել փայտից ու ոսկորից, որ շատ լավ վաճառվում էին Սուետիայում, Անտիոքում, Հալեպում: Հայրը երբեմն-երբեմն նրան էլ հետն էր տանում շուկա, սակայն հետո դադարեց: Անընդհատ անախորժության ու կովի մեջ էր ընկնում նրա պատճառով, ստիպված լինում տուգանք վճարել սրան ու նրան: Շուտ բռնկվող, անհնազանդ տղա էր: Բավական էր, որ մեկը թուրքերեն հայհոյեր նրա հորը, կամ որևէ հայի: Մեծերը ձայն չէին հանում հաճախ, կծկվում էին մի տեսակ, իսկ Եսային՝ չէ: Եթե հայհոյողն իրեն հասակակից էր, տեղն ու տեղը հարձակվում էր նրա վրա ու չէր հանգստանում, մինչև որ նրան, չէր տեսնում գետնին տարածված: Իսկ եթե տարեց մարդ էր, կամ նույնիսկ ուստիկան, հետևում էր վիրավորանքից այրվող աչքերով, որևէ տեղ, հոր աչքից հեռու, քարով հեռվից խփում էր անարգողի թիկունքին ու փախչում, խառնվում բազմությանը: Նրան հաճախ էին ծեծում ու մի անգամ էլ հայրը խփեց, երբ սանրերի վաճառքից գոյացած ողջ գումարը ուստիկանների չառուշին կաշառք տալով, պատառոտված շորերով որդուն դուրս բերեց ուստի-

կանատնից: Տղան երբեք լաց չէր եղել, բայց այս անգամ հեկեկաց վիրավորանքից ու հորը նա-
յեց ասելությամբ, խղճահարանքով, արցունքոտ աչքերով:

- Թուրք ոստիկանն ալ կծեծե, դուն ալ, հա՞ ... ինչո՞ւ էնոր ալ չես ծեծե, կվախենա՞ս:

Հոր սիրտը ճմլվեց: Նա մի մարդ էր, որ երկար էր ապրել աշխարհում, լեռների վրա էր ապրել ու կարող էր չասել մտածածը: Սակայն, երբ դուրս եկան Մուետիայից և Յողանօլուքի բարակ ու փոշոտ ճանապարհը բռնեցին, երբ ողջ աշխարհում մնացին հայրը, որդին ու նիհար, ծեր ավանակը, նա այլևս չկարողացավ զսպել իրեն ու տղայի նկատմամբ ունեցած իր ողջ ցավը, ողջ գուրբը, ողջ տագնապը, ողջ քնքշությունը խոսքերի մեջ դրած՝ գոռգոռոցով բացատրեց նրան հայի անմեկնելի ճակատագիրը, այդ անարդար, անհասկանալի, անհեթեթ ճշմարտու-
թյունը: Նա ասաց, որ հայեր են իրենք, որ իրենց գյուղը հայկական է, որ հայկական են նաև Հաջի Հաբիբլին, Վաքրֆը, Խըղըր Բեգը, Բիթիասն ու Քերուսիեն, բայց դա ոչինչ չի նշանակում, որովհետև երկիրը հայկական չէ, որ թեև իրենք այստեղ շատ ավելի վաղուց են բնակվում, քան թուրքերը, սակայն դա էլ ոչինչ չի նշանակում, որովհետև սուլթանի հպատակներն են ու նրա ողորմածությամբ է, որ իրենց թույլ են տալիս ապրել ոչ միայն այստեղ, այլև ընդհանրապես աշխարհում: Նա ասաց, որ այդ պատճառով էլ իրենք պարտավոր են միշտ զիջող ու հնազանդ լինել, աշխատել չգրգռել իշխանություններին, ժամանակին վճարել տուրքե-
րը, որքան էլ ծանր լինեն դրանք, համբերությամբ տանել անարգանքն ու վիշտը որպես խաչ, որովհետև այդպես է կամեցել աստված: Անեծք կա հայի վրա: Եվ աստված է՛լ բեթարից ազա-
տի, ասաց նա, որովհետև լուրեր են հասնում, թե սուլթան Համիդի հրովարտակով, հեռու, արևելյան շրջաններում հայերին հանում են իրենց գյուղերից, անապատ վայրեր են տանում ու տեր են դառնում նրանց ունեցվածքին, իսկ չենթարկվողներին կոտորում են:

- Ինչո՞վ:

- Ինչո՞վ, ինչո՞վ ... թուր ու թվանքով, ինչո՞վ:

Տղան ապշեց: Իսկ հայերն ինչո՞ւ են թողնում, որ իրենց կոտորեն, իրենք թուր-թվանք չունեն՞ն, ինչ է: Թող պաշտպանվեն: Հայրը տխուր ժպտաց: Հայերին չի թույլատրվում զենք պահել, ասաց նա, և հետո ի՞նչ կարող են անել նրանք, երբ սուլթան կա, գորքեր կան ...

Հեռվում երևաց Յողանօլուքը՝ անտառների ու այգիների մեջ կորած, լեռնալանջերից իջնող այծի հոտերով, կուշտ շների ծույլ հաչոցներով ու խաղաղ ծխացող երդիկներով, որ ասես բուրվառների խնկարկումը լինեին Մուսա լեռն ի վեր ձգված, իբրև փառաբանություն՝ անխ-
ռով իրիկնամուտի: Տղան մի պահ մոռացավ աշխարհում ամեն ինչ, կանգ առավ ու զմայլված, հափշտակված իրենց գյուղին էր նայում ու լեռան անառիկ, խիստ կատարներին, որ ամպերից ելել, երկնքի մեջ էին մխրճվել ու ձուլվել երկնքին: Հետո նայեց հորը՝ ճակատը կնճռոտած, մի-
անգամից մեծացած ու հարցրեց.

- Հապա եթե թուրքերը մեզ Յողանօլուքից հանեն, ի՞նչ պիտի ընենք:

Հայրը կանգ առավ կաթվածահարի պես, խաչակնքեց արագ. ջերմեռանդորեն, սարսա-
փած նայեց որդուն ու սրտի հին, ահավոր տագնապը խեղդելով, խռովված, խուլ ձայնով ասաց.

- Փա՛ռք աստծո, ինչո՞ւ պիտի հանեն, մենք խաղաղ, հնազանդ կապրինք մեզ համար:
- Եթե հանե՞ն,- համառ, չար կրկնեց Եսային,- ի՞նչ պիտի ընենք: Ո՛չ թուր ունինք, ո՛չ թվանք:
- Դե, դե, փակի՛ր բերանդ, վախեցի՛ր աստծուց, օղլում,-արդեն կոտրված, տխուր ասաց գեղ-ջուկը՝ կրկին խաչակնքելով ու դեմքը երկյուղածությամբ դարձրած դեպի եկեղեցին, որի դեղնավուն խաչը հիմա, մթնշաղի մեջ, ասես Մուսա լեռան պարանոցին լիներ կախված, և որի զանգերը իրիկնային աղոթքի էին հրավիրում յողանօլուքցի հավատացյալներին:

*

* *

Իսկ տագնապալի լուրերը շարունակում էին գալ, ավելի ու ավելի որոշակի ձևեր առած, ավելի ու ավելի ահախառն: Եվ հարցը, որ տվեց պատանի Եսային խաղաղ, տաք մի իրիկուն, արդեն ուրիշներին էլ էր մտահոգում, արդեն ուրիշներն էլ էին տալիս: Իհարկե, դեռ շատ-շատ գյուղացիներ, հատկապես քիչ թե շատ հարուստները, Թուրքիայում կաշառքի ամենագոր ու փորձված ուժից ելնելով, վստահ էին, թե ոչինչ էլ չի պատահի Սուետիայի հայերին ու հայտնի թոշունի նման գլուխներն իրենց տներում թաքցրած, փորձում էին հեռու մնալ արհավիրքներից: Սակայն շուտով, շատ շուտով արհավիրքները իրենք վրա հասան. 1894-97 թվերին, սուլթան Համիդի «ողորմածությամբ» Թուրքիայի հայկական գյուղերն ու քաղաքները հազարավոր անմեղ հայերի արյունով օծվեցին և էլի ու էլի հազարավոր անմեղ հայեր, իրենց բարեբեր հողերն ու շեները թողած, բռնեցին անհույս ու օտար երկրների ճամփան:

Եվ արդեն ... շատերից մեծ մասն էլ հասկացավ վերջապես, որ խոսքը լավ ու վատ հայերին չի վերաբերում, հնազանդ ու անհնազանդ հայերին չի վերաբերում, այլ ընդհանրապես հային: Եվ որ փրկվելու համար մի ելք կա միայն՝ չսպասել մորթվելու իր ժամին, այլ զինվել, դիմագրավ լինել, պաշտպանել իր իրավունքն ու պատիվը: Եվ Սուետիայի գյուղացիությանը այդ գաղափարին հասցնելու գործում մեծ երախտիք ունեին Եսայի Յաղուբյանն ու նրա ընկերները: Նրանք արդեն այն պատանիները չէին, որ փայտե հրացաններով կռիվ-կռիվ էին խաղում Մուսա լեռան ձեռքերում, ապա հաղթական հարձակում գործում սրա կամ նրա այգու վրա: Հիմա էլ հաճախ լեռն էին բարձրանում նրանք, սակայն ոչ անհոգ խաղալու: Այլ որպեսզի մտածեն, մտածեն, թե ինչպես ընդդիմանան թշնամուն, որտեղից դրամ գտնեն զենք գնելու, սուետահայերին զինելու համար: Եվ այդ խորհրդակցություններից մեկում էլ որոշվեց մարդիկ ուղարկել աշխարհի այն երկրները, որտեղ նախկին հարուստ մուսալեռցիներ կան, օգնություն խնդրել նրանցից:

1902 թվականին Եսայի Յաղուբյանը մեկնեց Ամերիկա: Ոսկու և գազազած տեխնիկայի երկիրն առանց որևէ հրճվանքի ընդունեց մուսալեռցի պատանուն: Պարզվեց, որ հեռվից հարուստ թվացող, լուսանկարներում ծովափին, արմավենիների տակ լայնեզր գլխարկ դրած ու պճնամոլի ձեռնափայտ բռնած հարազատներն ու բարեկամները, և հենց ինքը, Եսայու՝ Ամերիկայում ապրող եղբայրը, շատ էլ փայլուն վիճակում չէին, հազիվ էին պահպանում իրենց գոյությունը և չթաքցրած նախանձով էին նայում իրենց աղքատ հայրենակցի թուխ, քամհար, առողջ դեմքին: Սակայն մեծ էր Եսայու եռանդը և անհուն՝ վճռականությունը:

Երկար թափառումներից հետո, համառ թախանձանքներից հետո, նրան այնուամենայնիվ հաջողվեց որոշ գումար ձեռք բերել, որով կարելի էր զինել գոնե մի փոքրիկ ջոկատ, և վերադարձավ հայրենիք: Ընկերներն էլ քիչ բան չէին արել: Ձենքերը խնամքով յուղեցին, փաթաթեցին անջրանցիկ նյութերով ու պահ տվեցին հողին, Մուսա լեռանը: Յաղուբյանի և նրա ընկերների գործունեությունը սակայն գաղտնի չմնաց: Եվ նրանք ստիպված էին ընդհատակ անցնել, տարիներ շարունակ ապրել լեռներում, հայդուկի կյանքով, ու հովիտ իջնել միայն այն ժամանակ, երբ անհրաժեշտ էր վրեժ լուծել այս կամ այն լկտիացած, հղփացած ոստիկանից ու հարկահավաքից, որ տանում էին մարդկանց վերջին ինչքը, ու տանելով անարգում, ստորացնում նրանց միաժամանակ: Նման հարկահավաքներից մեկին Յաղուբյանը հանդիպեց Վաքըֆ գյուղում, ուր գնացել էր ընկերների համար ուտելիք բերելու: Նա գյուղի հայ մուխթարի (գյուղապետի) տուն մտավ այն ժամանակ, երբ նրա ընտանիքը ճաշում էր: Հինգ-վեց փոքրիկ երեխաներ, հաճույքից կարմրատակած, թանապուր էին ուտում փայտե ամաններից: Մուխթարը Եսայուն էլ հրավիրեց և ճաշելիս պատմեց, թե երեք օր է, ինչ լաց ու կոծ է գյուղում: Հարկահավաք է եկել զափթիներին մեծ ջոկատով, թուրքական գյուղերում խեղճ գյուղացիների վերջին ունեցվածքը խլելով, կողոպտելով եկել, հասել է այստեղ, շրջում է տները ու վերցնում այն ամենը, ինչ դուր է գալիս իրեն: Հայհոյում է, հետապնդում հանդիպած սիրուն աղջիկներին, առանց որևէ առիթի հրամայում մտրակել մարդկանց:

- Փորձեցի կաշառել, որպեսզի մեզ հանգիստ թողնի, ոսկին վերցրեց ու հռեռաց. «Էս ի՞նչ է որ: Ես իմ կաշառքը ինքս կվերցնեմ ձեր տներից»: Մեր գյուղի հարուստներից մեկը աղ ու հացով նրա առաջը ելավ, խնդրեց շնորհ անել իրենց տուն, ասաց, որ ուզում է պատվել թանկագին հյուրին ու նրա ծառաներին: Հարկահավաքը ճշաց, քացով տվեց, գետնին նետեց աղն ու հացը. «Ի՞նչ, մենք ձեր ձեռքից հա՞ց ուտենք, խոզեր: Ծաղրո՞ւմ եք մեզ, հա՞»: Ու նրա հրամանով ծեծեցին մարդուն, քշեցին տարան կովն ու այծերը: Ի՞նչ անես, ո՞ւմ բողոքես, ո՞ւմ դուռը գնաս:

Մուխթարը լաց եղավ երեխայի պես, ցուցամատով քամեց աչքերը, ու արցունքի կաթիլները, դանդաղ գլորվելով, անհետացան թուխ, դողդողացող մորուքի թելերում:

Եսայու դեմքը սարսափելի էր: Կատաղությունից ճերմակած շուրթերով ուզեց ինչ-որ բան ասել: Չկարողացավ, շնչահեղձ էր լինում: Հետո հևաց.

- Հապա որ ես կասե՞մ, հապա որ կասե՞մ: Ու մենք մարդ ենք, հա՞: - Հայհոյեց երկար, մոռանալով իրեն էլ, երեխաներին էլ, աշխարհն էլ: - Մեր հացը չեն ուտում: Իսկ մի հարցնող լինի, թե ո՞վ է լափում մեր տներից տարածը, մեր երեխաների հացը: Ես կսպանեմ էդ շան որդուն:

Ասես նախախնամության մատը խառն էր, որ այդ նույն պահին հարկահավաքին ստիպեց իր ջոկատով անցնել գյուղապետի տան մտտով:

- Սա է, հա՞, - իրեն կորցրած հարցրեց Եսային:

- Հա՛, - սարսափեց գյուղապետը, - հիմա որ քեզ տեսնի՛ ...

- Հիմա է՛ս եմ ուզում նրան տեսնել, է՛ս: Եվ դու կօգնես ինձ: Հենց հիմա դո՛ւրս եկ ու նրան տո՛ւն հրավիրիր: Ինչ ուզում ես հնարի, իմ գործը չի, կանչի՛ր:

- Գժվե՞լ ես, ա՛յ տղա, - գունատվեց մուխթարը, - ուզում ես քանդե՞լ տունս:

- Քեզ կսպանեն, եթե չկանչես,- սպառնաց Եսային, ու նայելով կատաղությունից աղավաղված նրա դեմքին, գյուղապետը երերուն քայլերով դուրս գնաց:

Քիչ հետո ճոճուց արտասանողությամբ, բացվեց դուռն ու սենյակ մտավ հարկահավաքը, հարևանցի մի հայացք գցեց գեղջուկի շորերով, փափախավոր Եսայուն, ապա ետ դառնալով, զայրացած դիմեց գյուղապետին, որը դողում էր դռների մեջ:

- Բա ո՞ր է Ամերիկայից եկած պարոնը: Իսկ սա՞ ով է:

Հաջորդ վայրկյանին Եսայու ձեռքին կարճափող հրացան կար:

- Ես եմ այդ պարոնը. մո՛տ եկ, խնամի՛,- շնջաց նա հոգուն հանկարծ իջած թեթևությամբ ու իր սառնասրտությունից ինքն էլ շշմած:- Չայն չհանե՛ս, թե չէ կպայթեցնեմ գլուխդ: Մերոնք գյուղի տակ իմ կրակոցին են սպասում:

- Ախր ի՞նչ ես ուզում, ա՛յ բալամ,- զինված մարդու առջև մի վայրկյանում խեղճացավ, դողաց, ծնկներին ընկավ հարկահավաքը:

- Նախ՝ ամբողջ անասունը կթողնեք ու կկորչեք գյուղից, թե չէ գիշերը շան պես կկոտորեմ բուրբիդ էլ: Իսկ հիմա կե՛ր:

Նա վախից պապանձված երեխաների առջևից վերցրեց նրանց թանապուրի կիսատ-պռատ ամանները, նրանց բրդած պարունակությունը մեկի մեջ լցրեց ու ձախ ձեռքով մեկնեց ծունկի եկած հարկահավաքին:

- Դե կե՛ր, շո՛ւն, կե՛ր մեր հացը, չես սատկի:

- Ալլա՛հ, ալլա՛հ,- տրորվեց, աղերսանքով ձեռքերը երկինք պարզեց թուրքը,- ա՛յ բալամ, ախր մեր հավատն արգելում է ...

- Իսկ մեր հավատը թույլ է տալիս: Կե՛ր: Այսինքն՝ ինքդ որոշիր, գնդա՞կ, թե՞ թան:

Հարկահավաքն այլևս չտատանվեց: Իսկ երբ դուրս էր եկել արդեն ու առանց ետ նայելու, զափթիեների զարմացած, տարակուսած հայացքների տակ ձին նստած հեռանում էր, գյուղապետը նոր միայն խոսելու ընդունակություն ստացավ:

- Գիժ, գիժ, ես մեռա, էս ի՞նչ բերեցիր գլուխս: Բա որ հայտնե՞ր զափթիեներին: Ախր տուն-տեղով կկորչեինք:

- Չէր հայտնի: Լավ գիտեմ դրանց,- վրեժը լուծած երջանիկ մարդու ժպիտով ասաց Եսային:- Էդպիսի մեկը կմեռնի, բայց իր ենթակաների մոտ չի խոստովանի, որ հայը ստորացրել է իրեն, ստիպել, որ խախտի հավատը: Հավատը թույլ չի տալիս: Իսկ թույլ տալիս է թալանել ու սպանել ...

Մոտ քաշեց թանապուրի իր ամանը, լավ բրդեց ու կերավ՝ երկար ժամանակ լեռներում ապրած, ջրիկ ճաշի կարոտ գյուղացու ախորժակով:

*

* *

Մն գիշեր, սն գիշեր, սն գիշեր ... Քամին ծովափի ավազն է խախալում, դիզում խոշոր շեղջերով, որպեսզի անմիջապես էլ ցրիվ տա նորից ու քշի տանի, հեռացնի, ճամփա բացի ալիքների համար: Ու ալիքներն էլ չեն սպասեցնում, շառայունով զարկում են ավին, ետ քաշվում՝ դորդունով ծովը տանում ավազը, ծառս են լինում, կանգնում աներևույթ պոչերի վրա, քարանում մի վայրկյան, ու նորից զարկում ուժգնորեն, զարկում խելահեղ: ?Ու թվում է, թե ահա, հաջորդ հարվածին Կիպրոսը չի դիմանա այլևս, թե ահա հիմա ուր որ է կոզին կպոկվի հիմքից ու հողմին գերի, հողմին խաղալիք, անտեր նավակի նման կտարուբերվի ալիքների վրա:

Ափին, ձկնորսական լքված մի խրճիթում, օջախի մոտ թիկնել, մտքերի մեջ է ընկել Եսայի Յաղուբյանը: Արդեն երկու օր է, ինչ փոքրիկ նավակը պատրաստ պահած, ծովի խաղաղվելուն է սպասում, որպեսզի տարերքից էլ խելահեղ մի որոշմամբ թիավարի դեպի Մուսա լեռ, դեպի իր հայրենիքը: Այլ ճանապարհ չկա: Եղբայրները, նախկին եղբայրները՝ երիտասարդ թուրքերը փակել են ճանապարհը: Ավելի ճիշտ, ոչ թե փակել, այլ սահմանային յուրաքանչյուր ուղեկալին հայտնել են նրա արտաքին նշանները ու պատվիրել խստորեն՝ նրան ձերբակալելուն պես ներկայացնել Անտիոքի գայմագամին (գավառապետին) կամ էլ անմիջապես Հալեպ:

Եղբայրները ... Այսինքն՝ շուտով, երիտասարդ թուրքերի՝ իշխանության գլուխն անցնելուց հետո, երբ Եսային ու նրա ընկերները իջան լեռներից, նրանց պարզ դարձավ, որ ոչ մի փոփոխություն էլ չի եղել փաստորեն: Մուլթանի կոշտ ու կոպիտ, անբարետես ծառայողների փոխարեն պաշտոնական սեղանների ետև հիմա փողկապով, եվրոպական հագուստներ հագած, նիհար ու բարեհամբույր մարդիկ էին նստած: Ահա ողջ տարբերությունը: Մնացած ամեն ինչը նույնն էր. նույն արհամարհանքը, նույն աստելությունը, նույն հալածանքն ու կողոպուտը: Բայց առայժմ ոչ բացեիքաց, ոչ հրապարակայնորեն, ոչ մտրակի տակ, այլ բարեկիրթ շարժումներով սքողված, առանձնասենյակներում, օժանելիքի ու գերմանական սիգարների հոտով ու ծխով մշուշված:

Այդ պատկերը սկզբում շատ գայթակղեցուցիչ էր ու հավատ էր ներշնչում նաև այն պատճառով, որ երիտասարդ թուրքերի հետ հայտնվել էին նաև հայեր: Էլի եվրոպական հագուստներով, թիթեռնիկ ժապավեններով ու ակնոցներով: Խոսում էին ուրիշ տեսակ, անուշ հայերենով, խոսում էին ոգևորված, ներշնչված, հավատով ու օգտագործում էին այնպիսի բառեր, որ անհասկանալի էին ու գուցե հենց դրանով էլ տակնուվրա էին անում սուետահայերի հոգին: Եվ հիմա, հաճախ էին սանրագործն ու մաղագործը, շերամաբույծն ու այգեգործը գյուղամիջյան ճանապարհներին միմյանց հետ խոսելիս որպես շքեղություն, որպես փայլ, որպես հայելի, կամ գրպանից հանած նորաձև հրահան՝ օգտագործում «մանդատ» և «պրոտեկտորատ», «անկախություն» և «եղբայրություն» բառերը: Խաղաղություն, հանգստություն իջավ Մուսա լեռները: Եսային հարսնախոս ուղարկեց համագյուղացի բողոքական Պողոս աղայի տուն, խնդրեց նրա աղջկա՝ Իսկուհու ձեռքը: Մեծ, լավ հարսանիք արեցին: Նվազը թնդում էր Յողանօլուքում, գյուղն ամբողջ գիշեր Յաղուբյանենց ծառերի տակ հավաքված խմում, պարում էր՝ դո-

փելով կանաչին ու շրջան գծելով ընկուզենու տակ: Ու երգում էին հին երգեր, պայծառ զրնգուն ձայնով, երգում էին ուրախ, հարսանեկան երգեր:

Ու չգիտեին նրանք, որ իրենցից շատ հեռու, Ստամբուլում, հենց նույն օրերին, եվրոպական հագուստներ ու ազգային ֆեսեր հագած նիհար ու բարեհամբույր մարդիկ՝ երիտասարդ թուրքերը, եղբայրության մի կողմի եղբայրները, նույնպես անքուն գիշերներ են անցկացնում, ծրագրելով սգատուն դարձնել Եսայի Յաղությանի հարսանքատունը, հայկական նահանգներն ու գյուղերը:

Չգիտեին նրանք: Բայց ոմանք զգում էին: Ոմանք ուշիուշով հետևում էին Թուրքիայի հայկական շրջաններում տեղի ունեցող իրադարձություններին, մտաբերում ոչ հեռու անցյալի նման «անդորր» ժամանակները և դրանց հետևող կոտորածները ու ժողովրդին համոզում աչալուրջ լինել, պատրաստ լինել ինքնապաշտպանության: Եվ նրանցից մեկը Եսայի Յաղությանն էր, իրադրության այդ նուրբ ու զգայուն չափող սարքը, կիսագրագետ ու տաղանդավոր գործիչը:

Շուտով ռուսիկանությունը կրկին սկսեց հետաքրքրվել Յաղությանով: Մի քանի անգամ թերևս հրաշքով, կամ ավելի ճիշտ՝ ներքին զգացողությամբ, նա հազիվ կարողացավ խուսափել ծուղակներից: Սակայն դա երկար շարունակվել չէր կարող: Եվ ընկերների պահանջով Յաղությանը կրկին հեռացավ հայկական տնից ու կրկին հայտնվեց Ամերիկայում:

Երեք տարի շարունակ նա արեց այն ամենը, ինչ անում է Ամերիկայում հայտնված յուրաքանչյուր օտարերկրացի: Փորձեց միլիոնատեր դառնալ: Տասնյակ մասնագիտություններ փոխեց ու տասնյակ քաղաքներ անցավ, ամեն ինչ արեց, որպեսզի հարստանա: Բայց հարստանա ոչ թե ինչպես յուրաքանչյուր օտարերկրացի, այլ ինչպես ջեկլոնդոնյան մեքսիկացին, հեղափոխության զինվորը: Ջրկեց իրեն ամեն ինչից, ամենածանր ու ամենավտանգավոր աշխատանքները հանձն առավ, որպեսզի շատ ստանա, շատ-շատ դրամ: Կիսաքաղց կյանք վարեց՝ կուտակելով կոպեկ առ կոպեկ՝ որպես փամփուշտ, որպես հրացաններ, հրացաններ, հրացաններ Մուսա լեռան վրա ...

Եսային բարձրացրեց գլուխը, ականջ դրեց քամու ձայնին ու ավելի շուտ սրտի տրոփյունից՝ զգաց, որ ծովը քիչ խաղաղվել է: Գուցե նորից փորձի: Երեք անգամ՝ երկու օրվա մեջ, նա փորձել էր փոքրիկ նավակը ծով դուրս բերել: Եվ երեք անգամ էլ ծովը չէր ընդունել մարդուն: Վերնաշապկի տակ կրկին ամուր, ցավեցնելու չափ ամուր սեղմեց լայն ու ծանր գոտին, իր երեք տարի կուտակած և հայրենակիցներից հավաքած ողջ հարստությունը, վերցրեց կապոցը, որի մեջ եվրոպական հագուստն էր, հացն ու ջուրը, ու դուրս եկավ խրճիթից: Քամին կտրվել էր, ու ծովը կամաց-կամաց փախչում էր ամերիկացի: Նա նավակը դեպի ջուրը քաշեց՝ կարոտից խելագար: Երեք տարի ... Տեսնես ինչպե՞ս են մայրիկը, Իսկուհին, փոքրիկ աղջիկը, ընկերները: Հեռվում, օվկիանոսից այն կողմ և նույնիսկ վերադարձի երկար ու ծանր ճանապարհին, նա այդքան սուր չէր ապրել կարոտի զգացումը, որքան հիմա, երբ քիչ էր մնացել տուն հասնելուն, երբ տաք, փափուկ քամին արդեն նրան էր հասցնում հայրենի հողի շշմեցնող քաղցր շունչը:

...Մի առավոտ, Մուսա լեռան ծովահայաց լանջի անտառում փայտածուխ պատրաստող երկու յողանօլուրքի գարմանքով մի նավակ տեսան, որ խաղաղ օրորվում էր ամից ոչ հեռու, ջրերի վրա: Նավակն առանց ղեկավարի սահում էր՝ քիչ թեքված մի կողմի, ջարդված միակ թիակի վրա: Իրար ձայն տալով ու հնոցով քննարկելով պատահարը՝ յողանօլուրքիները քա-

րից քար ցատկելով ծովափ իջան: Մեկն ավելի շուտ հասավ նավակին, ձեռքով կառչեց կողքից, մի հայացք գցեց հատակին ու ճչաց: Երկրորդն էլ տեղ հասավ, քիչ անց միմյանց օգնելով ու սրտապնդելով, նրանք նավակ բարձրացան: Հատակին, կիսով չափ ջրի մեջ, նավակի հետ տարուբերվում էր անկենդան մի մարմին, որը շրջելով, ածխագործերը մեծ դժվարությամբ ճանաչեցին Ամերիկայում կորած իրենց համազրուղացի Եսայի Յաղուբյանին:

Թե որքան ժամանակ էր մնացել ծովում, ինչերի էր հանդիպել և երբ էին ուժերը վերջնականապես լքել նրան, այդպես էլ չիմացան ոչինչ: Եսային չաթափվեց ոչ նավակում և ոչ էլ ծովափին: Մի քանի փորձից հետո համոզվելով, որ թեև կենդանի, բայց խոր ուշագնացության մեջ է, ածխագործները ուռենու ճյուղերից պատգարակ հյուսեցին և գիշերը նրան տարան Յոդանուտ:

*

* *

Հագիվ էր ապաքինվել, երբ հայտնեց, թե մեկնում է Անտիոք: Զուր անցան հարազատների խնդրանքը, Իսկուհու արտասուքն ու ընկերների հորդորները:

«Ես Ամերիկայից նրա համար չեմ եկել, որ ձեռքերս ծալած նստեմ տանը,- կտրականապես հայտարարեց Եսային,- իսկ ինձ բռնելն այնքան էլ հեշտ չէ»:

- Զրդուր ձուգը կտնծեն կըտինկվա (խորամանկ թռչունը կտուցի վրա կտնկվի),- ձեռքերը ծնկներին խփելով՝ վշվշաց մայրը:

Նրան պաշտպանեցին բոլորը: Ի՞նչ միտք ունի հենց այնպես թշնամու որջը մտնել, երբ այնտեղ շատերն են ճանաչում յոդանուտքի «խառնակչին», երբ յուրաքանչյուր ոստիկան ու լրտես, պարզևատրության հեռանկարից խենթացած, նրան անմիջապես իշխանության ձեռքը կհանձնի: Եվ վերջապես, ի՞նչ նպատակ ունի Անտիոք գնալը: Այնտեղ, միննույն է, մի հատիկ իսկ օրինավոր գենք չես կարող գտնել, բացի հնացած, իրենց դարն ապրած լայնափող չախմախավորներից: Եվ մեծ եղավ ներկաների զարմանքը, երբ Եսային հանգիստ պատասխանեց, թե ինքը ոչ մի մտադրություն չունի Անտիոքից հրազեն գնելու: Պարզապես իրեն աղ է հարկավոր:

- Ա՞ղ,- կարծելով թե կատակում է, հռհռացին բոլորը:

- Աղ,- լրջորեն հաստատեց Եսային:

Իսկուհին անմիջապես կողքի սենյակից քաշեց, ներս բերեց աղի փոքրիկ պարկը: Աղն ինչնէրիս է պետք, փառք աստծո, կես տարի հերիք կանի: «Գուցե վառող պատրաստելու մտադրություն ունի», - եզրակացրին ոմանք: Եսային ծիծաղեց: Չէ՛, ինչ վառող, ինչ բան: Պարզապես ինքը մտածում է աղի պաշար կուտակել, առանց որի ապրել չի լինի, երբ ինչ-որ ժամանակ ստիպված լինեն Մուսա լեռ բարձրանալ: Ու հայտնեց, թե այդ միտքը իր մեջ ծագել է Չիկագո քաղաքում, երբ ի համերաշխություն ամերիկյան պրոլետարիատի հետ, Չիկագոյի կաշեգործների նշանավոր գործադուլին մասնակցելու ժամանակ, ակամա, անգործությունից էժանագին

կինոնկարներ էր դիտում: Կինոնկարներից մեկը պատկերում էր ոսկի որոնողների փոքրիկ մի համայնքի ծանր վիճակը: Հնդիկների բազմությունից պաշտպանվելու նպատակով, մի խոշոր քարայրում փակված, ունենալով մեծ քանակությամբ ուտելիք և ջուր, մարդիկ սակայն կործանվում են, որովհետև անտեսել էին աղը: Լնդախտից ու այլ համաճարակներից հյուծված, նրանք լիզում էին քարերը, փորձում արտասվել, որպեսզի մասամբ հագենան սեփական արցունքով:

Պատմությունը խոր տպավորություն թողեց: Ընկերներից շատերը ցանկություն հայտնեցին մասնակցել այդ ձեռնարկին: Միայն առավել լավատեսները առարկեցին: Իհարկե, աղը շատ կարևոր բան է: Բայց ի՞նչ կարիք կա շտապելու, իշխանությունները դեռ առանձնապես չեն ներդում, ժամանակը կգա, աղ էլ կառնեն:

- Իսոր ընծի տեօր հուվ մը, վուղը ուտում քի կով մը (Այսօր ինձ հավ տուր, վաղը քեզ կով կտամ),- առածով հեզնեց Եսային, զգացնել տալով, որ ինքը չի հապաղելու, և որ իր վճիռը անխախտ է:

Հաջորդ մի քանի շաբաթվա ընթացքում գավառի տարբեր վայրերից ջորիներն ու էշերը մանրիկ կտկտոցներով դեպի Յողանօլուք էին շտապում, համաչափ օրորելով քարաղի մեծ կտորներով լցված նախշուն խուրջիները: Եվ էլի մի շաբաթ շարունակ յուղանօլուքցի հարս ու աղջիկները, արցունքոտ աչքերով, կսկծացող մատներով, ձեռքերը փոխնիփոխ պտտեցնում էին երկանքները, աղում խոշոր քարաղը ու լցնում թիթեղյա մեծ ամանների մեջ, որ Եսային էր բերել ինչ-որ տեղից:

Եվ միայն այն ժամանակ, երբ աղով լի մոմապատված արկղերը վստահելի տղաների օգնությամբ բարձրացված էին Մուսա լեռ, Եսային թեթևացած շունչ քաշեց ու ձեռնամուխ եղավ իր հիմնական՝ հրագեն գնելու գործի կազմակերպմանը:

*

* *

Զենք գնել ... Թուրքիայում: Դրանից ավելի հանդուգն ու վտանգավոր արարք դժվար է պատկերացնել: Բայց, այնուամենայնիվ, Եսայի Յաղուբյանն ու իր ընկերները զենք էին գնում: Գնելը դեռ ոչինչ, փողով ամեն ինչ կարելի է գնել աշխարհում, մանավանդ, եթե հասնես Հալեպ կամ Անտիոք: Դժվարը այդ զենքը տեղ հասցնելն էր: Բոլոր ճանապարհներին և առանձնապես իջևանատներում վխտում էին ոստիկանները, զափթիեները, օրավարձով աշխատող լրտեսները: Եվ Եսային ու ընկերները անցնում էին նրանց արանքով, անցնում էին գիշերները, նեղ կածաններով, անցնում էին լայն ճանապարհներով՝ զենքերը մասերի բաժանած, թաքցրած հազար ու մի տեղ ու իրենք էլ հազար ու մի ձևի ծպտված: Ու այնպես պատահեց, որ առանց իրենց հեռավոր հայրենակցին ճանաչելու, նրանից մի քանի տարի հետո, կամ զուցե հենց նույն տարիներին, սուետցի հերոսները մի քանի անգամ կրկնեցին Կամոյի՝ Միմոն Տեր-Պետրոսյանի խելահեղ սխրագործությունը:

Հավելում զենքի գաղտնի առևտրով զբաղվող, մահմեդականությունն ընդունած տարեց մի հրեա Եսայուն հայտնեց, թե ինքը գերմանական քսան նոր հրացան է ստացել:

Քսան հրացան ...

Ողջ գիշեր չքնեցին: Գտան երկու ջորի ու մի ավանակ: Գնեցին մեծ քանակությամբ խոզի կաշի ու ադամամութին, կաշիները բարձած, ու կաշիների արանքում՝ հրացանները, դուրս եկան Հավելից: Երբ արեգակը ծագեց, փոքրիկ քարավանն արդեն հեռու էր քաղաքի դարպասներից: Առջևից արագ քայլում էր ավանակը, նրան հետևում էին ջորիները, որ բեռներից բացի ջորեպաններին էլ էին տանում: Իսկ ամենից վերջում սև, բարձրասրունք ձիուն նստած, ընթանում էր Եսային՝ եվրոպացի վաճառականի ճանապարհորդական հագուստով ու ծղոտե լայնեզր գլխարկով: Չնայած զենքի հետ կապված հաջողությանը, նա մոռալ էր մի փոքր, որովհետև ստիպված էր եղել սավրել բեղերը: Ու հիմա, շրթունքի վրա անընդհատ անսովոր զովություն զգալով, կամացուկ հայեցում էր: Համարյա առանց որևէ պատահարի անցան ճանապարհի մեծ մասը: Եվրոպացի ճանապարհորդները, միսիոներներն ու վաճառականները հազվադեպ չէին Սիրիայի ճանապարհներին, այնպես որ անբեղ ու անմորուս վաճառականի ծղոտե գլխարկը ամենավստահելի անձնագիրն էր:

Անտիոքում կանգ չառան, ուշադրություն չգրավելու նպատակով, և շարունակեցին ընթանալ դեպի Այներաբ: Բայց հազիվ էին դուրս եկել այդ փոքրիկ բնակավայրից, երբ հանդիպեցին զինվորական ջոկատի: Հրամանատարը տարեց մի յուզբաշի էր՝ երկար բեղ-մորուքով ու պարարտ փորով: Աշխատում էր իրեն ձիգ պահել թամբի վրա ու անընդհատ խոժոռ հայացքներ էր նետում զինվորներին: Փոքրիկ քարավանը սկզբում որոշեց անտարբեր անցնել ջոկատի կողքով: Ջորեպանները ըստ սովորության բարևեցին զինվորներին, գլուխ խոնարհեցին յուզբաշու առջև: Ջինվորները պատասխանեցին անկարգ, «վաճառականը» ձեռքը թեթևակի ծղոտե գլխարկին տարավ: Եվ արդեն անցել էին ջոկատից, երբ Եսային թիկունքին զգաց յուզբաշու սուր հայացքը: Հիմա ուր որ է կկանգնեցնի քարավանը: Եվս մի վայրկյան, և շրջվելով, Եսային մատով մոտ կանչեց յուզբաշուն:

Յուզբաշին տատանվեց: Ինքը որոշել էր ստուգել բեռները, բայց հիմա այդ գյավուրը մատով կանչում է իրեն: Եթե կանչում է մատով, ուրեմն կարևոր մարդ է, կոպտի՝ վայ թե գլխացավանքի մեջ ընկնի: Բայց չի էլ կարող մոտենալ, ի՞նչ կմտածեն զինվորները: Հեղինակության հարց է: Եսայու նշանով դրությունը փրկեց ջորեպաններից մեկը՝ միջահասակ, կրակոտ Պետրոս Տվաքյանը: Նույն Պետրոս Տվաքյանը, որը մի տարի հետո հերոսության հրաշքներ էր գործելու Մուսա լեռան վրա՝ որպես աշխարհագրի երեք հրամանատարներից մեկը, այն մարդը, որը մինչև վերջ հավատարիմ իր դավանանքին՝ պայքարեց Թուրքիայի կառավարական զորքերի դեմ և ընկավ հերոսաբար, 1921 թվականին, Մարաշի ճակատամարտում:

Պետրոսը ցած թռավ ջորուց, վազեց դեպի յուզբաշին, ձեռքը կրծքին դնելով խոնարհիվեց ու հայտնեց, թե օտարականը, որ Հավելի կուսակալի մոտ մարդն է և Անտիոքի գայմագամի թույլտվությամբ կաշվի առևտուր է անում, նրան բան ունի ասելու:

«Կուսակալ», «գայմագամ» բառերը մոգական ազդեցություն գործեցին: Յուզբաշու փայլուն այտերն այնպես շիկնեցին, ասես Հավելի կուսակալն անձամբ ողջույն էր հղել նրան: Հետո հաղ-

թահարեց հուզմունքը, խոժոռ հայացք նետեց զինվորներին, հրամայեց չշարժվել տեղից ու ինքը ձին դեպի Եսային քշելով, զինվորավարի պատվի բռնեց:

Յաղությանը ժպտաց բարեհամբույր ու Ամերիկայում սովորած իր անզլերենով ինչ-որ բան ասաց Տվլաքյանին, և վերջինս էլ նրան պատասխանեց նորից Ամերիկայում սովորած իր անզլերենով:

- Պարոնն ի՞նչ է հարցնում,- «պարոն» բառը շեշտելով Պետրոսին դարձավ յուզբաշին, որը կյանքում Իզմիրի զինվորական դպրոցից այն կողմ չէր անցել:

- Հարցնում է, թե պարոն գնդապետը չի՞ համաձայնվի արդյոք ուղեկցել իրեն դեպի հայկական գյուղերը: Պարոնն ասում է, թե վախենում է ավազակներից:

«Գնդապետ» բառի վրա դարձյալ մանկան պես շիկնած յուզբաշին խոր գլուխ տվեց Եսայուն և, շողոքորթ հայացքը նրանից չհեռացնելով, սկսեց երկար բողոքել հայերից: Անաղուհաց մարդիկ են, անընդհատ հարստանում են իրենց հաշվին, բայց չեն բավարարվում, ավազակություն են անում: Դրա համար էլ իրենք ստիպված օգնում են ոստիկանությանը, հսկում ճանապարհները: Թուրքիայում ինչքան ավազակի հանդիպես, հայեր են: Եթե ինքը հիմա ծառայության մեջ չլիներ, իհարկե կուղեկցեր պարոնին, բայց... պարոնը կարող է հանգիստ լինել, որովհետև իրենց ետևից իր գործամասի մյուս ջոկատներն էլ են գալիս, զինավարժությունից են վերադառնում: Այնպես որ, վախենալու հարկ չկա ...

Եսային գրպանից մի թուրքական ոսկեդրամ հանեց: Յուզբաշին ետ-ետ գնաց՝ ձեռքերը թափահարելով ու թախծոտ հայացքը չկտրելով դրամից: Հետո նորից մոտ եկավ, բայց դրամը վերցրեց միայն այն ժամանակ, երբ Պետրոսը բարձրաձայն ասաց.

- Վերցրո՛ւ, վերցրո՛ւ, աղա՛: Էս գյավուրը թեև շատ ազդեցիկ դեմք է, բայց միամիտ մարդ է, հերիՖ է, մեր փողերից բան չի հասկանում: Արի մեզ հետ, էլի կտա...

Յուզբաշին քրքջաց՝ նայելով Եսայու իսկապես միամիտ դեմքին, ուրախ, որ օտարականը ոչ մի բառ չի հասկանում և դարձյալ ուրախ, որ իր մոտ ծաղրում են այդ միամիտ ազդեցիկ գյավուրին:

Նա ջոկատի հրամանատարությունը օնբաշուն հանձնեց, երկու զինվորի հրամայեց հետևել իրեն, ու քարավանը վստահելի պաշտպանության ներքո շարունակեց ճանապարհը դեպի Յոդանօլուք, անցնելով զինվորական մի քանի ջոկատների կողքով, որոնց զինվորները, իրենց հրամանատարին տեսնելով, ձգվում ու դոփում էին գետինը: Յուզբաշուն, ինչպես երևում է, շատ էին դուր եկել Պետրոսի խոսքերը, որովհետև մերթ ընդ մերթ հիշելով, քրքջում էր ու հարցնում.

- Ուրեմն ասում ես հերիՖ է, հա՞:

- ՀերիՖ է, հերիՖ,- լուրջ պատասխանում էր ջորեպանը:

Երբ հեռվում երևաց գյուղը, հարյուրապետը կանգ առավ, հայտնեց, որ հիմա լիովին կարող են ապահով լինել, բայց չհեռացավ: Հրաժեշտի շարժումներ գործելով՝ անընդհատ «վաճառակա-

նի» գրպանին էր նայում: Եսային իշխանական շարժումով մի ոսկի էլ հանեց, մատների մեջ խաղացնելով՝ խցկեց հարյուրապետի գրպանը ու «օլ ոայթ» բացականչելով, թփթփացրեց նրա ուսին:

Երբ յուզբաշին և նրա ուղեկիցները բավականաչափ հեռացել էին, Պետրոսը պոռթկաց.

- Փողերն այնպես ես բաշխում, ասես վեզիր լինես: Դրանցով մի հրացան էլ կարող էինք առնել:

- Եվ կկորցնեինք քսանը, մեզ էլ հետը,- քմծիծաղեց Եսային:

- Լավ, գոնե վերջինը չտայիր,- գյուղացու ժլատությունը չէր հանդարտվում:

- Նախ՝ դու խոստացար: Եվ հետո՝ քո սիրտն ինչի՞ է ցավում, կեղծ փողեր էին, թող տանի, իրեն հալալ: Հրեան տվեց մի քանի դուրուշի տեղ: Իսկ ես դեռ քեզ ցույց կտամ քո էլ «հերիֆ» խոսքի համար:

Պետրոսը զարմանքից դեռ խոսք չէր գտնում ասելու, երբ հեովից ծառերի տակից լսվեց յուզբաշու ձայնը.

- Ա՛յ մարդ, հե՛յ, ուրեմն ասում ես՝ հերիֆ է, հա՞՞:

- Հերիֆ է, հերիֆ,- ուրախությունից իրեն կորցրած բղավեց Տվաքյանը:

*

* *

Այնինչ դեպքերը հասունանում էին, և յուրաքանչյուր օրը գալիս էր հաստատելու Յաղուբյանների ու Տվաքյանների իրավացիությունը: Շշուկներ էին հասնում, թե արդեն որոշակիորեն դավեր են նյութվում հայերի դեմ, թե թուրքական կառավարությունը ինչ-որ հրաման է իջեցրել հայերին կոտորելու վերաբերյալ: Պետք էր ստուգել այդ լուրերի ճշմարտացիությունը: Եվ Եսայի Յաղուբյանը տեղացի թուրքի տարագով ծպտված, եղավ Սուետիայում ու Անտիոքում, ունկնդրեց մարդկանց զրույցները՝ շուկայում, բաղնիքում ու չայխանաներում: Այցելեց իր մի քանի թուրք բարեկամներին, որոնց ազնվությանն ու նվիրվածությանը վստահ էր, և նրանց կցկտուր խոսքերից, շփոթված, խուսափող աչքերից ու կարեկից հայացքներից կռահեց, որ նրանք ինչ-որ բան գիտեն, բայց չեն ուզում կամ վախենում են հայտնել: Միայն մեկը՝ չայխանայի մատուցող Ռոզան, ի պատասխան Եսայու համառ հարցերի, գլուխը տխրությամբ օրորելով շշնջաց.

- Ալլաիը վկա, հաստատ ոչ մի բան չեմ իմանում: Համա, դե գիտես, էլի, չայխանա է, օրական հարյուր մարդ մտնում է, հազարը դուրս գալիս: Խոսում են, ես էլ լսում եմ, էլի: Ասում են, թե ձեզ քշելու են ու ձեր տներն ու հողերը մեզ են տալու: Ինձ որ մնա, ես հարամ հաց ուտողը չեմ, բարեկամի՛ս տղա, բայց լսի՛ր ինձ, փախե՛ք...

«Էդքետեն խրրուտ տըվուդը շատ, հաց տըվուդը քիչ կընօ», - դառնացած մտածեց Եսային, նեղ, սալարկած փողոցով բարձրանալով վեր, դեպի իր հոր վաղեմի բարեկամի որդու և իր վաղեմի բարեկամի, մանր վաճառական Բաֆիգ աղայի տունը:

«Փախեք: Հե՛ շտ է ասել: Ո՞ւր փախչես: Ո՞ւր գնաս, ինչո՞վ գնաս: Փախե՛ք: Ի՞նչ են արել, որ փախչեն: Ո՞ւմ են վատություն արել, հարյուրավոր տարիներ ապրում են այստեղ, գերեզմանատներն էլ մի-մի գյուղ են դարձել: Ո՞նց թողնեն այդ գերեզմանատները, ո՞ւմ թողնեն խաչքարերը, եկեղեցիները, հողերը, տները, ծառերը, շերամները, ո՞ւր գնան: Փախե՛ք: Մարդ ո՞նց փախչի իր տնից, իրենից: Փախե՛ք...»:

Երկար ժամանակ համոզված էր, որ մի օր գալու է այս արհավիրքը: Բայց հիմա, երբ արդեն հասել էր այդ օրը, նա իրեն անսահման խաբված ու դժբախտ էր զգում: Փորձում էր խաբել իրեն, հույսի մի փոքրիկ շյուղ գտնել ու կառչել, կառչել: Աշխարհը հո չի՞ գժվել: Ո՞նց կլինի այդպես, ո՞նց կլինի:

Բաֆիգ աղայի տան դարպասի թակը խփելիս՝ ձեռքը դողում էր: Նրան թվում էր, թե ինքը այսպես անվերջ կարող է թակել դուռը, ու ոչ ոք չի գա, չի բացի, թե արդեն փակվել են բոլոր դռները, բոլոր դարպասները: Եվ զարմանալիորեն հանգստացավ, երբ Բաֆիգ աղայի թեթև ոտնաձայնը լսեց կարմիր սալերի վրա ու նրա երգեցիկ ձայնը.

- Օ՛, Եսայի՛ եղբայր, նա՛ խեր, նա խաբար:

Թևանցուկ արեց, սաստեց շանը, տարավ հյուրասենյակ, նստեցրեց օթոցին: Ինքն էլ նստեց նրա առջև համակ սիրալիրություն, համակ ուշադրություն դարձած, սպասելով, որ նախ հյուրը խոսի: Ու Եսային խոսեց: Պատմեց ամեն ինչ, պատմեց իր տագնապները, խնդրեց իր բարեկամին ճիշտն ասել իրողությունը, որքան էլ դառը լինի այն: Չէ՞ որ Բաֆիգ եղբայրը դատախազի փեսան է, մեծամեծների հետ է նստում, վեր կենում: Ով չէ, բայց Բաֆիգ աղան կիմանա ճշմարտությունը:

Աղան շարժվեց, ու Եսայուն թվաց, թե գունատվեց մի քիչ:

- Ո՞վ է այդպիսի հիմարություններ դուրս տվել,- գրգռված խոսեց նա,- ու դու էլ, ի՛մ բարեկամ, հավատացել ես, հա՞, որ մեզ մոտ, մեր երկրում, արդեն իսկական դեմոկրատիայի, առաջադիմության երկրում նման վայրենություն թույլ տրվի: Երբեք: Դա թշնամիների սարքած բանն է, ի՛մ բարեկամ: Պատմության անիվը ետ չի կարող գլորվել:

Բաֆիգ աղան բարձրացավ տեղից, ձեռքի շարժումով հյուրին ստիպեց նստած մնալ, իսկ ինքը սկսեց քայլել սենյակում:

Եսային փորձեց բացատրել: Այդ լուրերը լիովին դատարկ լինել չեն կարող, քանի որ արդեն Ձեյթունում ինչ-որ տեղահանություն է սկսվել: Մարդիկ են եկել, սարսափելի բաներ են պատմում:

- Մուտ է, սո՛ւտ,- գլուխը հանդիմանանքով շարժելով՝ կանգնեց աղան,- ես քեզ բան եմ ասում, եղբայր: Թշնամու գործ է դա: Ուզում են խառնակություն սկսել. մեզ՝ եղբայրներիս գրգռել իրար դեմ: Դա եվրոպացիների ու ռուսների հնարածն է: Եթե որևէ բան լիներ, միթե առաջին-

ներից մեկը ես չէի իմանա և մի թե անմիջապես չէի ասի քեզ: Իսկ եթե ինչ-որ տեղ մի քանի հայ են բռնել, ապա ուրեմն մեղավոր են եղել նրանք: Միտք ունի՞ խուճապի մատնվել: Քի՞ չ թուրքերի են բռնում:

Եսային խաղաղվեց բավականին: Գտել էր փնտրած հույսի շյուղը: Գուցե և իսկապես դեռ ոչինչ էլ չկա: Ո՞վ գիտի, գուցե և ընդհանրապես չլինի ոչինչ: Երախտագետ ժպիտով շնորհակալություն հայտնեց Րաֆիգ աղային: «Սրտիցս մի մեծ քար ընկավ», - ասաց: Հրաժեշտ տվեց, բայց աղան չուզեց էլ որևէ բառ լսել: Ի՞նչ, այսքան ժամանակ անհետ կորած թանկագին հյուրին բա՞ց թողնի: Չսպասես: Ինքը հիմա բակ կիջնի, մի բան կմորթի, կնստեն, կգրուցեն հանգիստ: Հյուրը իրավունք չունի առարկելու: Կնեղանա Րաֆիգ աղան: Ու Եսային ընդարձակ սենյակում մենակ մնալով, թեթևացած հոգով սկսեց գննել պատին կախված նկարներն ու գորգերի նախշերը:

Մթափվեց թեթև մի շրշյունից: Կից սենյակից դուռը ծածկող վարագույրը բարձրացրել ու ներս էր մտել Րաֆիգ աղայի մայրը՝ Արիֆա հանրմը: Եսային լայն ժպիտով քայլեց դեպի նա, կռացավ, համբուրեց խորշումած ձեռքը, ճակատին դրեց, հետո գրկեց ուսերը:

- Անա՛, - ասաց նա սրտանց, - շատ էի կարոտել քեզ: Մերս բարևում է: Ո՞նց ես, ո՞նց, անա:

Ձեռքը գրպանը տարավ, մի բուռ կոնֆետ հանեց, տվեց հանրմին, ինչպես անում էր միշտ, նրան այցի գալիս:

Առաջ, երբ շատ-շատ փոքր էր, ու հայրը այստեղ էր բերում նրան, Արիֆա հանրմը միշտ էլ նրա համար մի որևէ բան էր պահած լինում իր տասնյակ գրպաններից մեկում՝ մի խնձոր, մի տանձ, մի բուռ չամիչ կամ մատիտ: Երբ մեծացավ ու առաջին անգամ ինքը նվեր բերեց հանրմին, երկուսն էլ միաժամանակ հանեցին նվերներն ու ծիծաղեցին: Ու փոխվեցին դերերը: Եսային երբեք չէր մոռանում Րաֆիգ եղբորը այցի գալիս՝ մի բան գնել Արիֆա հանրմի համար:

Ծեր կինը մեքենաբար մեկնեց ձեռքը, վերցրեց կոնֆետը, ու Եսային զգաց, որ նրա մատները սառն են:

-?Դե դու գնա՛, բալա՛, - մրմնջաց Արիֆա հանրմը, - շո՛ւտ գնա, տո՛ւն գնա, բալա՛:

Եսային շփոթվեց: Ինչպե՞ս թե գնա: Բաֆիգ եղբայրը պատվիրեց սպասել, բան է ուզում ասել, շուտով կգա:

Հանրմի ծնոտը դողաց յազմայի տակ, աչքերն արցունքով լցվեցին:

-?Էլ Բաֆիգ չկա, էլ ախպեր չկա, - ասաց նա, անսահման վշտով օրորելով գլուխը, - ախպերությունը պրծավ: Բաֆիգը գնաց, որ զինվոր բերի, քեզ բռնեն: Փախի՛ր, բալա՛:

Եսային մի պահ կանգնեց շանթահարվածի պես՝ մտածելով, որ իսկը կորցնում է: Ուժեղ սրտխառնուք զգաց. ինչպես այն ժամանակ նավակում, Միջերկրականի վրա: Հենվեց պատին: Հետո հանկարծակի սարսափելի պարզությամբ տեսավ ամեն ինչ, Բաֆիգ աղայի գունատվելը, խոսքերը, թափառող աչքերը, շտապով հեռանալը: Ակամա ձեռքը գոտկատեղին տարավ, շոշափեց մաուզերը, ապա հառաչեց, խոնարհվեց դեպի վշտահար, գունատ կինը:

- Ես դուրբան քեզ, Անա՛: Քեզ համար, քո խաթրու, մեռնեմ, թե առաջինը ձեռք բարձրացնեմ թուրքի վրա: Թող Բաֆիզն էլ դուրբան լինի քեզ, մերի՛կ:

Հարբածի պես օրորվելով՝ հեռացավ, նայեց ճանապարհին: Ոչ ոք չկար: Խորը շնչեց մաքուր օդը և դուրս եկավ դարպասից: Բայց ճանապարհով չգնաց, այլ թեքվեց վեր, քայլեց այգիների միջով, նեղլիկ արահետով չշտապելով բոլորովին, չմտածելով, որ կհասնեն, կկրակեն իր վրա: Ինչ-որ բան խախտվել, ավերվել էր նրա հոգում, ու մի տեսակ անիմաստ էր այլևս թվում կյանքը:

*

* *

Նույն գիշերն իսկ հանգիստ, կազմակերպված ձևով առաջին ընտանիքները բարձրացան Մուսա լեռ: Նրանց թվում էին Պետրոս Տվլաքյանի ընտանիքը, Եսայի Յաղուբյանի ընտանիքը, ինչպես և Իսկուհու հոր՝ բողոքական Պողոս աղայի ընտանիքը, որին Եսային համարյա գենքի ուժով լեռ բարձրացրեց: Նրանց սկսեցին հետևել նաև ուրիշները, շատերը, մեծ մասը՝ Մուստիայի հայկական բոլոր գյուղերի բնակիչներից: Նրանց երկմտությանը վերջ տվեց Ջեյթունի ողբերգությանը մասնակցած, հրաշքով տարագրությունից փախած ու իր ծննդավայր Յողանօլուք հասած խիզախ ու տաղանդավոր մի հովվապետ՝ Տիգրան Անդրեասյանը, որը ժողովրդին համոզեց ոչ թե գլուխ խոնարհել թշնամու առջև, ոչ թե բռնել տարագրության կործանարար ուղին, այլ զենք վերցնել, հետևել խիզախներին ու ապրել կամ մեռնել դիրքերում, պատվով, բարձրության վրա:

Եվ 1915 թվականի օգոստոսի 3-ին Մուսա լեռան վրա սկսվեց անօրինակ սխրագործությունը մի բուռ ժողովրդի, որ գեղարվեստական վառ ճշմարտացիությամբ պատկերված է Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպում: Կենաց ու մահու պայքար մղելով թուրքական կառավարության կանոնավոր զորքերի դեմ, վարձկանների ու խաժամուժի դեմ, որոնք թվական բազմապատիկ գերակշռություն ունեին՝ մի բուռ մուսալեռցիներ կարողացան հաղթանակով դուրս գալ այդ օրհասական կովից, մի անգամ ևս հաստատելով ապրելու իրենց իրավունքը և գալիք սերունդներին իրավունք տալով քայլելու հպարտ, քայլելու վստահ, բաց ճակատով:

*

* *

Ո՛չ: Եսայի Յաղուբյանը չմնաց լեռան վրա, չընկավ թուրքի գնդակից:

Բայց և առանց որևէ հրճվանքի էր թողնում Մուսա լեռը:

53 օր ու գիշեր շարունակ, հրացանների խուլ որոտից, հարձակման մոլուցքով խենթացած մարդկանց խապոտ ու հաղթական կանչերից, ծերունիների ու մանուկների հաց աղերսող, համառ, հուսահատ աղաղակներից, վիրավորների տնքոցներից, հեծեճանքներից ու անեծքներից, զոհվածների հարազատների բաց, թշնամական, խանդոտ հայացքներից խոցված, բզկտված, շիկացած նրա հոգուն ամայություն էր իջել այժմ: Ոչինչ չկար: Ոչինչ:

Այնինչ որքան էր երազել այս օրը: Քանի, քանի անգամ գիշերները թաքուն, անձայն սահելով քաղցից ու անքնությունից տանջահար մարդկանց մարմինների մոտով, լեռան ծովահայաց լանջն էր բարձրացել, աստվածներին զոհ մատուցած ու հրաշքի սպասող քուրմի պես ժամերով անթարթ նայել Միջերկրականի ջրերին, տենչալով փոքրիկ մի նավակ, հույսի, փրկության մի ճերմակ առագաստ:

Իսկ հիմա, երբ հինգ հսկա մարտանավեր խարիսխները նետած կանգնել, քարացել էին ծովի վրա, ափից քիչ հեռու, պատրաստ Պորտ Սաիդ տանելու մուսալեռցիներին, նրա դեմքին ուրախության մի մկան անգամ չէր շարժվում: Մի թե վերջը սա էր, մի թե սա էր հաղթանակը, մի թե հաղթողը թողնում էր իր տունը:

Մառախուղի բարակ շղարշը դեմքին, գունատ, խորշումած ու մռայլ կանգնած էր Մուսա լեռը՝ որդուն պանդխտության ճամփող սգավոր մոր նման, ու ոչ ոք չկար, որ սրբեր նրա թաց այտերը: Ոչ ոք: Որդիները մեկնում էին: Նրանց հրճվագին աղաղակները ոլոր-մոլոր իջնում էին լեռան կածաններով, որոնում իրար, խառնվում ու բվվում ներքևում, ծովափին:

Այդ ցնծության աղմուկին անհաղորդ, Եսային կանգնած էր փոքրիկ մի բլուրի վրա ու լեռն ի վեր բարձրացող երեք պատգամավորներին էր սպասում, որոնք մերթ հայտնվում ու մերթ կորչում էին ծերպերում: Տեսնես ինչո՞վ են գալիս, տեսնես ի՞նչ պատասխան է տվել Ֆրանսիայի ռազմածովային նավատորմի փոխծովակալը: Այլևս չհամբերելով՝ Եսային ինքը առաջ գնաց բանբերներին: Տեղերից բարձրացան նաև սպաները, որ նույնիսկ նման մի պահի չէին ուզեցել միայնակ թողնել իրենց հրամանատարին ու ննջում էին՝ քարերին նստոտած:

Պատգամավորներից մեկը՝ Պետրոս Տվաթյանը, դեռ հեռվից օրորեց գլուխը:

- Ուրիշ էլք չկա, պիտի մեկնինք,- ասաց նա տխրությամբ:

- Զենք չտվի՞ն,- մի վերջին հույսով հարցրեց Եսային, թեև քաջ գիտեր պատասխանը:

Պետրոսը կրկին օրորեց գլուխը.

- Շատ խնդրեցինք: Աղաչեցինք տանել միայն ծերերին, կանանց ու երեխաներին, իսկ մեզ գենք տալ՝ շարունակելու կռիվը: Ծովակալը հրաժարվեց: Նավապետներից մեկն ասաց, որ դա միջամտություն կլինի երկրի ներքին գործերին: Առանց այն էլ ծովեզերքի ռմբակոծությունը միջազգային աղմուկ կհանի: Շատ խնդրեց նաև ֆրանսիական նավի սպաներից մեկը՝ հայագի Տիրան Թեքեյանը, որը ցանկություն էր հայտնում ափ իջնել ու կովել մեր կողքին: Մակայն նրան էլ չլսեցին:

«Ամեն ինչի մեջ հաշիվներ, հաշիվներ, հաշիվներ,- տնքում էր Յաղուբյանը, պղտորված հայացքը նավերին հառած:- Ուրեմն մեզ կոտորելը, մի ամբողջ ժողովուրդ կոտորելը ընդամենը Թուրքիայի կառավարության ներքին գործն է եղել: Եվ ուրիշ ոչինչ: Ասենք ուրիշ ի՞նչ կարելի էր սպասել: Ֆրանսիային ի՞նչ, որ այս մի քանի գյուղը, որ այս փոքրիկ հողը քոնն է, և դու ուզում ես պաշտպանել քո հողը: Անգլիային ի՞նչ, որ այստեղ, Մուսա լեռան քարքարոտ լանջերին ընկան ու էլ երբեք չեն բարձրանալու «Էլլեոն» Հակոբ Քարակոյանը, Պողոս Էնտաթյանը, հարյուրապետ Գրիգոր Նգրուբյանը, Սարգիս Շաննազյանը, Հովհաննես Գուճանյանը, Գաբրիել Խալոյանը, Հաբեթ Վանանյանը և էլի տասնմեկ տղերք, հրաշալի, պայծառ տղերք, մի-մի

օջախ: Օտարին ի՞նչ, որ Եսայի Յաղուբյանը իր միակ, հիվանդ քաղցած աղջկան լեռանն է թողել և չգիտի, թե մեկ էլ կտեսնի՞ նրա թարմ, փոքրիկ, զարմացած հողաթումբը: Այո՛, դեռ պետք է շնորհակալ լինել աստծուց, որ ֆրանսիացի այս ծովայինները հանձն են առել փրկել, տեղափոխել մուսալեռցիներին: Պետք է շնորհակալ լինել»:

- Գնանք, Եսայի՛ եղբայր,- կամացուկ, համառ կրկնեց Պետրոսը,- ֆրանսիացիները ծովափին մեզ են սպասում:

Եսային բարձրացրեց գլուխը ու առանց շուրջը նայելու, անկամ քայլերով թողեց Մուսա լեռը: Ներքևում՝ ծովափին խոնաված բազմությունը լռեց վայրկենապես - տեսնելով իր հրամանատարներին: Զինվորները թողեցին իրենց կանանց ու երեխաներին և հրացաններն առած ընդառաջ վազեցին նրանց, և ֆրանսիական ծովային նավատորմի սպա, հայազգի Տիրան Թեքեյանը ծոցատետրում արագ-արագ նկարագրեց այդ պահը:

«Ապստամբներու պետը Եսայի Յաղուբյանն էր. հանդարտությամբ և պարզուկ արժանապատվությամբ հիանալի մարդ մը, ճակատը սեղմված կերպասով մը, որ ետևեն ծոծրակը կծածկեր, ինչպես Մասունի ապստամբները կկրեին, լանջը փամփուշտներով ակաղձուն, նայվածքը տրտում ու բռնկած միանգամայն: Գիսսախոիվ հերոսներու սպայակույտ մը՝ կհետևեր իրեն: Եվ ան համրաքայլ կհառաջանար կամարին տակ հրացաններու՝ գորս իր մարդիկ կը խաչաձևեին իր գլխուն վերև, ամբողջ երկայնքն իր ճամփուն...»:

Եվ ապա, երբ մուսալեռցիներով լեցուն նավերը դեպի Պորտ Սաիդ էին ուղղվել, Տիրան Թեքեյանը ավելացրեց ծոցատետրում.

«... Յաղուբյանին մոտեցա և անոր ձեռքերը խանդաղատագին սեղմեցի և իր քաջարի դիմադրության համար զինք շնորհավորելե տոք, պետերուս հրամանները հաղորդեցի իրեն»:

*

* *

Մուեզի ջրանցքի ափին, ավազների վրա, Մուետիայի հայկական համայնքը իր թաղիքե նոր բույնը շինեց, ամեն մի վրան բարձրացնելիս կարոտով ու ցավով հիշելով իր հպարտ, քարաշեն տներն ու ծաղկուն այգիները՝ Մուսա լեռան լանջին: Կյանքով ու աղմուկով լցվեց ամայի ավազուտը, վիրավորներն իրենց հիվանդանոցն ունեցան, հեռուներից բերված աղբյուրները խոխոջեցին յուրաքանչյուր վրան-թաղամասում, գոլորշին ելավ փայտաշեն բաղնիքներից, փոխից ու խոհանոցից տարածվեց նոր թխած հացի ու հարիսայի բույրը, նորակառույց խորանից հնչեց «Տեր ողորմյան», անխոնջ ու եռանդուն գրասեր Վարդան Վարդերեսյանը կրկին ձեռնամուխ եղավ հրոսակների կողմից հրի ճարակ դարձած իր գրադարանը վերականգնելու գործին, և մուսալեռցի տղաներն ու աղջիկներն սկսեցին հաճախել բարեգործական ընկերության հիմնած «Միսվան» վարժարանը՝ իրենց ուսումը շարունակելու:

Մի քանի ամսվա ընթացքում վրանաքաղաքում բացվեցին կարուձևի, ասեղնագործության, ցանցահյուսության, հյուսնության, կոշկակարության արհեստանոցներ և նույնիսկ, ի մեծ զարմանք շրջակա գյուղերի բնակիչների, սկսեց գործել մի նոր ճաշարան, որտեղ ձրի ճաշեր

Էին բաց թողնում հիվանդներին ու վատառողջներին՝ բժիշկների կազմած հատուկ տոմսակներով:

Օրհնված, աշխատող դեռքեր: Նրանք չէին կարող պարապ մնալ, նրանք ավին ի վեր ուրիշին մեկնելու համար չէին ստեղծված, նրանք մաճի էին սովոր ու դանակի՝ փայտ ու ոսկոր տաշող, մազ կտրող, տրեխ սարքող, չորացած ճյուղեր հեռացնող դանակի, և իրենք չէին մեղավոր, որ սովորեցին հրացան բռնել:

Վրանաքաղաքը ապրում էր առօրյա, սովորական կյանքով: Երեխաներ էին ծնվում ու մեռնում էին ծերերը, բայց հայրենիքի կարոտն ու վրեժխնդրության ծարավը շարունակում էր ավելոծել մարդկանց: Ահա թե ինչու, երբ ֆրանսիական կառավարությանը հարկավոր էր մարտական մի նոր միավորում ևս, և «մեծ դաշնակիցը» դիմեց իր փոքր դաշնակցին՝ հայերին, օգնություն խնդրելով, վեց հարյուր մուսալեոցի կամավորներ հրացան առան ձեռքները՝ թուրքական բանակի դեմ մարտնչելու համար ու կորիզը դարձան ապագա հռչակավոր «Հայկական լեգեոնի»:

Եվ նրանց հետ էր Եսայի Յաղուբյանը:

Կամավորները հերոսության հրաշքներ էին գործում ամենուրեք՝ սարսափ տարծելով թշնամիների վրա: Խիզախ ու արագաշարժ լեռնցիներից ավելի լավ ու վ կարող էր մագլցել անառիկ լեռներն ի վեր, կտրել թուրքական գորքերի ճանապարհը, հարձակվել անսպասելիորեն ու կովել այդքան խելահեղ, այդքան քաջաբար, այդքան անձնագոհ: Մոսկ զինվորներ չէին նրանք, որ իրենց պետությունների կամքն էին կատարում, վարձկաններ չէին, որ սպանելու համար փող պիտի ուզեին, այլ վրիժառուներ, որ կրակում էին հանուն իրենց բզկտված ու անարգված հայրենիքի, հանուն կողոպտված ու ավերված գյուղերի, հանուն խոշտանգված ծերունիների ու մանուկների, հանուն գնդակված եղբայրների ու ընկերների, հանուն ոտնահարված սրբությունների, պղծված արդարության: Եվ հանուն անկախ, հայկական Կիլիկիայի, որ ձեռքները խաչին խոստացել էին «մեծ դաշնակիցները»:

Ինչպիսի ցասումով էին փայլում նրանց աչքերը, երբ Եսայու մոտ բերեցին 10-11 տարեկան թուրք մի պատանու: Բռնել էին առավոտ վաղ, մի կաճանի վրա: Տղան սև, խոշոր աչքեր ուներ, որ հիմա երկյուղով փախցնում էր իրեն շրջապատող չար, թշնամական հայացքներից ու դողում էր:

- Լրտես է օձի ձագը, թե չէ ի՞նչ գործ ունի լուսաբացին, կաճանի վրա, - ասաց նրան բռնողներից մեկը:

- Երեխա է,- ասաց Եսային:

- Հրամայի՛ր՝ թող սատկացնեն, Եսայի՛ աղբար,- ձեռքով ծնոտի դողը բռնած, բղավեց մի ուրիշը,- չեմ կարողանում դրանց նայել:

- Երեխա է,- մոայլվեց Յաղուբյանը:

Զինվորները աղմկեցին, ավելի մոտ եկան, հևացին:

- Երեխա է, հա՞, - ձեռքը սպառնալիորեն մեկնեց երրորդը: - Իսկ Հակոբս երեխա չէ՞ր, որ սվինը պատիկ սիրտը խրեցին: Իսկ քո աղջիկը երեխա չէ՞ր, որ քաղցից մեռավ, իսկ նրանք բոլորը, բոլորը, որ հիմա անթաղ ընկած են ճանապարհներին, փոսերում, հարեմներն են քշված ու վառված են կրակների մեջ, երեխաներ չէի՞ն: Հը՞, ասա, է՛, Եսայի աղբար, ասա, հոգուդ մատաղ, երեխաներ չէի՞ն:

Ու հանկարծ զինվորը հեկեկաց երեխայի նման բարձրաձայն՝ ձեռքերով դեմքը ծածկելով, ցնցվելով ողջ մարմնով: Խոր լռություն տիրեց, ու մեկը այդ լռության մեջ աստելությունից հարբած շնջաց.

- Անենք դրան այն, ինչ նրանք են անում մեր գավակներին:

Եսային բարձրացավ տեղից, լուռ նայեց բոլորին, հետո ձեռքի կոպիտ մի շարժումով տղային դեպի զինվորները հրեց:

- Դե տարե՛ք, արե՛ք ինչ ուզում եք, - ասաց նա կամացուկ, տխուր: - Տա՛ր, Թովմա՛ս, քեզ եմ տալիս սրան, - դիմեց նա լացող զինվորին: - Տա՛ր սպանի՛ր:

Զինվորներն ակամա ետ-ետ գնացին, իսկ Թովմասը մրմնջաց.

- Ե՞ս, ինչո՞ւ ես, Եսայի՛ աղբար: Ինչո՞ւ ես:

- Թող տանի, ով ուզում է, - կրկնեց Յաղուբյանը, տխուր ժպիտով նայելով ընկրկած, շփոթահար ու գլխիկոր իր զինվորներին: Եվ ասաց բարձրաձայն, ասաց հպարտ՝ այդ դժբախտ մարդկանց ու իր մեծ ժողովրդի համար, - ախր ես գիտեի, որ դուք ձեռք չեք բարձրացնի երեխայի վրա:

- Որովհետև մարդ չենք, - արցունքի միջից ժպտալով ու ամաչելով իր արցունքից, հառաչեց Թովմասը, - որովհետև ազգ չենք, Եսայի՛ աղբար: Մեզ սպանում են, իսկ մենք խղճում ենք նրանց: Բա մենք իրավունք ունե՞նք ապրելու:

- Դու գիտես, որ ես Քրիստոս չեմ, Թովմա՛ս, - ասաց Եսային, - բայց մենք հենց դրանով էլ իրավունք ունենք ապրելու ...

*

* *

Երկար մտածելուց հետո, Յաղուբյանը որոշեց տղային անձամբ ճանապարհել այն գյուղը, որ ընկած էր ճակատային գծից աջ՝ այգիների մեջ: Նա գիտեր, որ իր վարմունքը առնվազն խելացնորություն է, բայց այլ կերպ վարվել չէր կարող: Չէր ուզում, որ այդքանից հետո տղան կորչի, ընկնի մյուս ջոկատների ձեռքը, կամ գոհ գնա թուրքական գնդակին: Եվ միաժամանակ հայիոյում էր իր քնքշությունը: Դրա համար էլ, երբ ճամբարն արդեն խոր մրափում էր, նա սովորականից էլ կոպտորեն արթնացրեց տղային ու հրամայեց անշշուկ հետևել իրեն:

Մթության մեջ նա չտեսավ տղայի դեմքը, բայց երբ արդեն բռնել էր նրա տաք, դողացող թաթը, սրտի մեջ հանկարծ շատ հին ու քաղցր մի կարոտ զգաց, ինչ-որ բան բարձրացավ ներքևից, կանգ առավ ու ցավեց կոկորդում: Կտրվեց շունչը: Աղջկան հիշեց: Շան լակոտների թաթերը ինչքան էլ նման են իրար:

- Շուտ-շուտ քայլիր, տղա՛, - ասաց նա կոպիտ քնքշությամբ, հենց այնպես, որովհետև տղան առանց այդ էլ հնազանդ, մանրիկ վագում էր նրա կողքից: Քիչ անց նա գլորվող քարի ձայն լսեց ու ընկավ գետնին՝ իր հետ քաշելով նաև տղային: Տղան պառկել էր նրան սեղմված՝ իր փոքրիկ ու ջերմ մարմնով, ու արագ-արագ, տաք շնչում էր նրա ականջին: Եսային բնագոյաբար փակել էր աչքերը, ու մի պահ նրան թվաց, թե Յոդանօլուքում է ինքը, իրենց տանը, պառկել է կտուրին, տաք, նախշուն վերմակի տակ, ու աղջիկը սատանայորեն իր ծոցն է մտել: Քիչ մնաց աղաղակի ցավից: Ամուր սեղմեց տղայի ձեռքը, քարշ տվեց իր ետևից, այդպես էլ սողալով, սողալով ձորի պտունկը հասցրեց ու ասաց նրան նրա մայրենի լեզվով.

- Էնտեղ, ձորում ձերոնք են, հասկացա՞ր: Դե գնա: Հենց որ ձեն կտան, անմիջապես պատասխանի, ասա ով ես: Հասկացա՞ր: Դե գնա:

Բայց տղան չէր շարժվում: Ու հանկարծ կամացուկ աղաչեց:

- Դու էլ ինձ հետ արի, վախենում եմ, ամի՛:

Չիմացավ, ծիծաղի, թե բարկանա: Մա՞ ինչ կրակ էր: «Հիմար-հիմար մի խոսի, վախենալու ի՞նչ կա,- ասաց նա: - Վախը մնաց Էնտեղ, վերևում: Դե, գնա՛, շուտ»:

Բայց տղան նրան էր սեղմվել ու դողում էր ձագի պես, կամացուկ ինչ-որ խոսքեր էր շշնջում ու ավելի էր սեղմվում, հետո թեքվեց, համբուրեց Եսայու ձեռքը:

- Մութ է, շատ եմ վախենում, դու էլ արի, էլի, ամի՛:

Ա՛յ քեզ փորձանք: Հիմա երևի լաց լինի բարձրաձայն:

Եսային հայիոյեց իր մայրենի լեզվով, հայիոյեց, որպեսզի ինքն էլ լաց չլինի այդ մեծ, համաշխարհային միամտության առաջ: Ի՞նչ անի: Ո՞նց բացատրի սրան, իր թշնամու որդուն, որ ինքը չի կարող ձորն իջնել: Ո՞նց հասկացնի, որ դրա իրավունքը չունի և մտադիր էլ չէ գրկվելու կյանքից:

- Խաթա ես, խաթա, ա՛յ օղլում,- ասաց շփոթված՝ աշխատելով պոկել ձեռքը տղայի շրթունքներից: Հետո մթության մեջ թափ տվեց ձեռքը՝ տղայի գլխի հետ ու հուսահատ վճռականությամբ ասաց,- դե լավ, լավ, գնանք:

Հավանաբար կիրճը պաշտպանող գորամաար ետ էր քաշվել, որովհետև նրանք ոչ ոքի չհանդիպեցին նեղլիկ արահետի վրա ու քիչ անց արդեն բարձրանում էին գյուղամիջյան ճանապարհով: Գյուղն ասես քնած լիներ խոր ու անխռով քնով: Ոչ մի ձայն չէր խախտում անավոր լռությունը, չէր փայլում ոչ մի լույս: Միայն հեռվում, ինչ-որ տեղ անընկեր ու անպատասխան, աղիոդորմ ոռնում էր մի շուն:

- Այ, էն մյուսը մեր տունն է, ամի՛ :

Եսային նայեց տղայի հայացքի ուղղությամբ, բայց ոչինչ չտեսավ, և փոխարենը միայն խուլ աղմուկ լսեց ու երգի, թե լացի ձայն: Հետո շատ մոտիկ, ինչ-որ տեղ ճռաց դուռը, ու հաջորդ վայրկյանին տղան «բաբա՛ , բաբա՛ » գոռալով նետվեց դեպի լույսի մեջ հայտնված ստվերը: Երգը կտրվեց, ուժգին ճչաց մեկը, «ալլահ» գոռաց, հետո ուրիշ ճիչեր լսվեցին, ընկած կահ կարասու ձայն, և նավթի ճրագները հանկարծ սկսեցին թռչկոտել օդում: Ապա ճրագներից մեկը օրորվելով մոտեցավ կանգնած, քարացած Եսայուն, ու խոպոտ, լացակումած մի ձայն հարցրեց.

- Հա՛յ ես, ա՛յ մարդ, ա՛յ աստված:

- Հա՛ , - ասաց Եսային:

Նա գիտեր, որ հիմա շնորհակալություն են հայտնելու իրեն, տուն են կանչելու, բայց ոչ թե ուրախություն, այլ միայն նողկանք էր զգում դրանից:

Ճրագները արյուն էին ծորում, ու ռունգերը սեղմված էին դիահոտից: Աչքերի առջև հայկական գյուղերն էին՝ ավերակ ու խանձված, ու մերկ, սևացած մարդիկ՝ ծխացող գերանների մոտ: Աչքերի առջև Թովմասն էր՝ երեխայի պես բարձրաձայն լացող, ձեռքերով դեմքը ծածկած:

- Հայ եմ, հա՛ , - ասաց Եսային:

Շրջվեց, որ հեռանա, բայց ճրագները շրջապատեցին նրան: Մայրը օրհնանքի խոսքեր աղաղակելով չոքեց, գրկեց ծնկները, ինչ-որ կանայք խոսեցին՝ հազարաձայն, հայրը՝ հաղթանդամ մի երիտասարդ, բռնեց ձեռքը, ասաց շտապ-շտապ, կցկտուր.

- Ի՞նչ ես ուզում, որ տամ: Տա՛մ, - ասաց նա, - հարուստ եմ, ես շատ փող ունեմ: Ասա՛ , ի՞նչ ես ուզում, որ տամ: Ասա՛ , ա՛յ մարդ, ա՛յ աստված ...

Եսային զգաց, որ ատելությունը խեղդում է իրեն, հրեց, ազատվեց նրանցից, ետ-ետ գնաց, ուզեց ինչ-որ բան ասել, երկար, այրող, թունավոր մի բան, բայց... լռեց:

*

* *

Նորից խաբեցին «եղբայրները»: Երբ թվում էր, թե հասել է երազած ժամը, թե արդեն ոչինչ չի խանգարում «ազատ, անկախ Հայկական Կրիկիայի» գաղափարը կենսագործելուն, «մեծ եղբայրները», մեծ դաշնակիցները՝ Անգլիան ու Ֆրանսիան հանկարծ մոռացան իրենց «փոքրիկ եղբորը»: Ինչ-որ մեկը աշխարհի քարտեզի վրա շախմատ էր խաղում, և նրան պետք էր մի զինվոր, որ քայլի, քայլի՝ հակառակորդի ուշադրությունը իր վրա բևեռելով: Այդ ժամանակ ինքը կգոհի զինվորը և փոխարենը կստանա մի նավակ, մի որակ, կամ նեղուց:

Այդ զինվորը հայ էր:

Կովեցին, կովեցին ու ընկան, ծնկաչոք, արյունոտ մազլեցեցին լեռներն ի վեր, հաղթեցին ու ընկան Արարայում, ընկան ու հաղթեցին ամենուրեք՝ փառք բերելով դաշնակիցների գորքերին: Եվ հանկարծ պարզվեց, որ այդ բոլորը խաղ է եղել, հենց այնպես է եղել: Եվ հանկարծ մեծ դաշնակիցները հայտարարեցին, թե որոշել են Կիլիկիան Թուրքիային հանձնել, դուրս գալ Կիլիկիայից և նույնն էլ բարեկամաբար խորհուրդ են տալիս հայերին: 1920 թվականին Ադանայում ֆրանսիական հյուպատոսը Եսայի Յադուբյանին տվեց կնքած թղթի մի կտոր, որով նա նշանակվում էր հայերի տեղահանման գործի նախագահ:

Որոշեցին վերադառնալ Մուսա լեռ: Մուսալեռցիների մի մասն արդեն հայրենիք էր մեկնել, օգտվելով Մուետիայում բարձրացված ֆրանսիական դրոշակից: Այնտեղ գնաց նաև Եսայի Յադուբյանը իր ընտանիքով: Չուզեց, սակայն, Յոդանօլուքում ապրել, թուրքերն ավերել էին տունը, կտրել այգին: Նոր տուն կառուցելու տրամադրություն չունեի այլևս: Իջավ հովիտ, ընտանիքով որոշ ժամանակ ապրեց Իսկուհու քրոջ տանը՝ Ջրեյրիա գյուղում, ապա էլ ավելի խորացավ հովտում՝ հասավ Ջեյթունիե, անընդհատ ու անընդհատ սոսկալով այն մտքից, թե Ֆրանսիան մի օր էլ Մուետիան կթողնի ու թուրքական կառավարությանը հնարավորություն կտա հաշվեհարդար տեսնելու անընկճելի մուսալեռցիների հետ:

Նրա անունն արդեն հայտնի էր աշխարհում, նրան գրում էին ժամանակի նշանավոր մարդիկ, հայտնում, որ հպարտանում են իրենց խիզախ հայրենակիցներով, նրա և նրա ընկերների լուսանկարները տպագրում էին Ֆրանսիայի թերթերը, սակայն դա Յադուբյանին չէր օրորում: Պատասխան նամակներում Եսային խնդրում էր չհավատալ եվրոպական կառավարությունների կեղծ խոստումներին, օգտագործել իրենց ազդեցությունը, որպեսզի նորից արյունով չհեղեղվի Մուսա լեռը: Բայց ի՞նչ կարող էին անել անհայրենիք մարդիկ, ո՞վ էր լսում նրանց ահագանգն ու աղերսը, Ֆրանսիայի ինչի՞ն էր պետք հայերով բնակեցված այդ հողակտորը, Ֆրանսիան առայժմ կարիք չունեի մեռնող զինվորի:

Եվ 1939 թվականին, Սանճաքի նահանգը Թուրքիային հանձնելով, Ֆրանսիան լուծած համարեց հայկական «նոր հարցը», թեթևացած շունչ քաշեց ու անտարբեր հայացքով սկսեց դիտել տարաբախտ ժողովրդի կրկին, այս անգամ արդեն անվերադարձ գաղթը իր պապերի երկրից, իր տներից ու այգիներից, իր հարագատ գերեզմանաթմբերից դեպի օտար եզերքներ, դեպի նոր օտարություն՝ երկրագնդի անշարժ քառակուսիների վրայով:

Բնությունն էլ չէր գթում նրանց: Առաջին իսկ կանգառում, ծովեզրյա Պասիթ կոչվող ավազուտում, ուժասպառ, քաղցից ու հիվանդություններից հյուծված, անօթևան մարդկանց վրա տեղատարափ անձրև ու կարկուտ սկսվեց: Տուրտ քամու տակ անշարժ պառկելը մահ էր նշանակում, և մարդիկ սկսեցին պարել: Զուռնայի տխուր, հուսահատ հնչյունների ներքո գաղթականները պարում էին ողջ գիշեր, սարսեցուցիչ մի պար, որ աշխարհը չէր տեսել: Պարում էին բոլորը, տղամարդ ու կին, ծեր ու մանուկ, պարում էին իրար գրկած ու պահելով իրար, լալիս էին ցավից ու հուսահատությունից, ու նզովում էին հայի դառը, անհասկանալի ճակատագիրը ու հայիոյում էին Եվրոպայի տմարդի քաղաքագետներին:

Անձրևը դադարեց միայն առավոտյան, և մարդիկ ուշակորույս մեկնվեցին թաց ավազին, որպեսզի հետո շարունակեն քայլել իրենց նոր ճակատագրին ընդառաջ:

Մուսալեոցիների մի մասը նոր բույն շինեց Այնճարում, Բեյրութից դեպի հյուսիս, իսկ մյուս մասը հասավ Սուր: Սուրում հաստատվեց նաև Եսայի Յաղությանի արդեն բազմանդամ ընտանիքը և ապրեց անորոշության, օտարության և անուրախ կյանքի էլի մի քանի տարիներ, մինչև 1947 թվականը, մինչև այն օրը, երբ Յաղությանների ողջ ընտանիքը ու շատ-շատ մուսալեոցիներ «Պոբեդա» անունը կրող մի նավով առաջին անգամ ոչ թե հայրենիքից դուրս, այլ դեպի իրենց միակ, իսկական հայրենիքը լողացին:

*

* *

Հայրենիք, Հայաստան, Սովետական Հայաստան ... Գուցե քեզ ոչ ոք այնքան չի երազել, գուցե ոչ ոք այնքան չի հպարտացել քեզնով, չի պարծեցել քեզնով, չի ապավինել քեզ, որքան տարագիր հայր, օտար երկինքների տակ ապրող հայր: Երբ ծեծում կամ վիրավորում են երեխային, նա իր հորն է կանչում, իր մեծ եղբորն է կանչում կամ պարզապես սպառնում է.

- Հիմա հայրիկիս կասեմ, հիմա եղբորս կասեմ ...

Եվ այդ երեխայի նման էլ հայերն էին ապրում օտար ավերի վրա, նոր վիրավորանքներին, նոր զրկանքներին ի պատասխան՝ ճակատագրի դեմ ծառանալով:

- Ալ բավ է, հայրենիք կերթամ:

- Գիտես քի անտե՞ր ենք, մենք ալ մեր հայրենիքն ունենք...

Եվ հայրենիքը գրկաբաց ընդունեց իր հալածական որդիներին: Ընդունեց, իհարկե, ոչ այնպես, ինչպես ուզում էր և ոչ էլ այնպես՝ ինչպես կուզենար: Բայց ավելին չէր կարող: Հայրենիքն ինքն էլ պատերազմի դաշտից դուրս եկած մի զինվոր էր, հոգնած մի զինվոր, որ դեռ չէր հանել վիրակապերը: Բայց հայր, հայրենիքից հեռու ավագուտներում տներ կառուցած, դպրոցներ ու արհեստանոցներ բացած հայր, Այնճարում, Սուրում, աշխարհի բոլոր անկյուններում բույն հյուսած աշխատող ձեռքերը ինչ կանեին հիմա, իրենց հայրենիքում, Հայաստան պետության մեջ, սովետական երկրի մեջ, որի կառավարությունն ու կուսակցությունը հող էին տալիս պանդուխտ հային ու ասում՝ տուն շինիր, փող էին տալիս ու ասում՝ տուն շինիր, աշխատանք էին տալիս մարդկանց:

Եսայի Յաղությանն էլ հող ստացավ Շահումյան ավանում ու որդիների հետ սկսեց կառուցել իր իսկական տունը: Պետք էր մտածել նաև աշխատանքի մասին: Եվ այստեղ պարզվեց, որ ամենադժվարը Եսայի Յաղությանի խնդիրն է: Զավակները՝ Հակոբը, Վեհանուշը, Վարդգեսը, Ջոհրապը, Գևորգը, Մարին անմիջապես աշխատել սկսեցին կամ սովորել: Հետո աղջիկները տրիկոտաժի ֆաբրիկա մտան, Հակոբը շինարարություն գնաց, Վարդգեսը՝ պետական համալսարան, Ջոհրապին ավտոմեքենա տվեցին, Գևորգը ներկել սովորեց: Իսկ Եսային...

Աշխատանքի տեղավորման բաժնում նրան հարցրին.

- Ի՞նչ մասնագիտություն ունեք, հայրի՛կ:

- Ջենք կսիրեմ,- ասաց նա:

Ծիծաղեցին բարեհոգաբար: Ի՞նչ զենք, ի՞նչ բան, ա՛յ թեզ ծերուկ, զենքերը նոր են ցած դրել, հոգնել են, անունը մի տուր:

- Ուրիշ ի՞նչ, ուրիշ ի՞նչ, հայրի՛կ:

- Տարիքիս մի նայեք,- ասաց Եսային,- դիպուկ կկրակեմ:

Եսային նայում էր այդ ջահել, առողջ, ծիծաղող մարդկանց ու խոսքեր էր փնտրում, որ բացատրի նրանց իր ցավը: Դե ինչպես ասի նրանց, ինչպես հասկացնի, որ ինքը հազար մասնագիտություն է ունեցել առաջ, շատ առաջ, երբ խաղաղ ապրում էին Մուսա լեռան լանջին: Փայտից ու ոսկորից հիանալի սանրեր էր սարքում: Չթողեցին: Ծառեր էր տնկում, այգի էր մշակում: Չթողեցին: Մաճ էր բռնում, հող էր վարում: Չթողեցին: Ստիպեցին զենք առնել ձեռքը, զենք սիրել, դիպուկ կրակել...

- Գուցե պահակ նշանակենք, հը՞, - առաջարկեց մեկը:

- Ջենք կա՞, - հարցրեց Եսային:

Նրան մի հրացան տվեցին, ու նա այդպես էլ ապրեց զենքը ձեռքին՝ խաղաղված ու անխռով, իր մեծ գերդաստանով շրջապատված, իր և իր որդիների տան մեջ, իր ազատ, իր հզոր տան մեջ: Նրան հաճախ էին շուրջկալում երեխաները, խնդրում էին պատմել հին-հին օրերից, իր մասին, Մուսա լեռան և մուսալեռացիների մասին, սակայն Եսային խուսափում էր միջոտ:

- Ինձի ձեռք պատմությունն ըրեք, օղլում,- ժպտում էր նա,- հինը մոռցաք, սրտերնիդ մի՛ ավրեք: Ինձի ձեռք պատմությունն ըրեք:- Գրկում էր, ծնկանը դնում, խառնում մազերը:- Դուն, օղլում, ժեներալ պիտի դառնաս,- ասում էր,- իսկ դուն, օղլում, մարաջախտ, հասկացա՞ր:

Մի անգամ նրան հայտնեցին, թե դաշնակները չեն ընդունում, որ ինքը Մուսա լեռան հերոսներից է եղել, թե որպես այդպիսին մեջտեղ են բերել մեկին, որ հերոսամարտի ժամանակ քաջ պատանի է եղել միայն: Ինչո՞ւ չես գրում, բողոքում, ասացին նրան:

Սպասում էին, որ Եսային կգայրանա, բայց նա ժպտաց միայն:

- Ես հերոս չեմ եղել,- ասաց նա,- այնտեղ հերոսներ չեն եղել: Մենք բոլորս էլ մուսալեռացիներ էինք:- Երկար լռեց, ապա ավելացրեց կամացուկ:- Հոգ չէ, օղլում, օր մը կփնտրեն ինձի, կգտնեն օր մը...

*

* *

Շահումյանի ավանային գերեզմանատանը, ցանկապատով շրջապատված փոքրիկ մի հողաթումբ կա, կողքին տախտակ, վրան գրված. «Եսայի Յաղուբյան, 1877-1957»: Մի անուն-ազգանուն կա և երկու թիվ, և այդ թվերի մեջ ընկած կարճ գիծը երկար ու փառավոր կյանքն է այն

մարդու, որ ապրեց աշխարհում խիզախ ու անընկճելի, ապրեց պատվով ու հպարտ և արդարության զինվոր մնաց միշտ:

Ամեն տարի աշնանը, սեպտեմբերի 15-ին, Հայաստանի տարբեր ծայրերից դեպի այդ նվիրական հողաթումբն են շարժվում մուսալեռցի ծեր մարտիկները՝ իրենց ընտանիքներով, որդիներով ու թոռներով: Նստում են, գրուցում, հիշում անցած տխուր օրերը: Հարիսա են եփում, որ սուրբ ճաշ էր միշտ և ավելի սուրբ դարձավ Մուսա լեռան վրա, երբ այլուր չկար: Բարձրացնում են գինու թասերը, թեքվում, մի փոքր հեղում են հողին ու խոնարհում գլուխները հիշատակի առջև այն հերոսի, այն մի բուռ հերոսների, որոնց հեռատեսությունն ու խիզախությունը բնաջնջումից փրկեց սուետահայերին, նրանց հնարավորություն տվեց հայ մնալու աշխարհում ու տեսնելու իրենց ազատ, վերածնված, երազի հայրենիքը:

1965թ.